
El retaule de Sant Miquel de Castelló d'Empúries i la seva circumstància socio-cultural

Per MIQUEL PUJOL I CANELLES



Quan l'any 1988 vaig donar a conèixer els autors –fins aleshores inèdits– del retaule de Sant Miquel de Castelló d'Empúries,⁽¹⁾ havia centrat el meu estudi a posar a l'abast del lector el procés de recerca que em portà a aquest felicitós resultat. Deliberadament no vaig entrar en l'anàlisi d'aquesta extraordinària obra d'art, com tampoc no vaig situar-ho en el context de les circumstàncies socio-culturals del Castelló que el veié néixer. Avui m'he decidit a fer-ho, i a la vegada a aportar dades noves que permeten reajustar algun dels plantejaments anteriors.

Recordo –aleshores jo era un adolescent– que el periodista Manuel Brunet, resident els primers anys de la dècada de 1940 a Castelló d'Empúries,⁽²⁾ referint-se al retaule de sant Miquel, solia comentar sentenciosament: “Aquestes taules són una relíquia”. Brunet, home de vasta cultura, posseïa a la vegada un agut sentit crític. La seva ‘devoció’ per la ‘relíquia’ l'havia impulsat a convèncer l'ecònom que regia durant aquells anys la parròquia de Santa Maria,⁽³⁾ que les taules dipositades després dels fets de 1936-39 en una capella lateral fosca, fossin instal·lades al mur nord del presbiteri suficientment il·luminat per la filtrada llum dels finestrals. Més tard vaig adonar-me que en aplicar l'il·lustrat periodista el qualificatiu ‘relíquia’ a les taules de Sant Miquel, no ho feia pel sol fet de tractar-se d'una simple peça d'art, sinó que pretenia remarcar-ne l'alta qualitat artística unida a la greu mutilació soferta arran de l'anomenada *Guerra Gran*.

Abans, però, de referir-me a aquest fet lamentable en relació al retaule,

1. PUJOL, Miquel, *El Retaule de Sant Miquel de Castelló d'Empúries: descoberta la identitat dels seus autors*, a *IEG*, 30 (1988-1989), ps. 233-259.

També sobre el mateix tema del retaule de Sant Miquel de Castelló d'Empúries, l'autor pronuncià el 14 de març de 1992 una conferència dirigida als membres del MD'A A FONTS, davant per davant de les Taules instal·lades al “Saló del Tron” del Museu d'Art de Girona.

2. El periodista Manuel Brunet i Solà, antic redactor del diari regionalista *La Veu de Catalunya* i director del setmanari de literatura, art i política *Mirador*, acabada la guerra civil de 1936-1939, es confinà a la casa pairal de la seva dona a Castelló d'Empúries, des d'on col·laborà al setmanari *Destino* amb el pseudònim de *Romano*. Anys més tard, veient compromesa políticament la seva presència a Castelló, es traslladà prudentment a la veïna ciutat de Figueres.

3. Malauradament el nou emplaçament durà pocs anys, ja que el mateix ecònom –probablement poc versat en matèria d'art– bescanvià les taules de Sant Miquel per unes trones noves sense cap interès artístic.

vegem en síntesi, quin era el marc sòcio-cultural del Castelló que el veié néixer.

I. CASTELLÓ D'EMPÚRIES ALS SEGLES XIV I XV

L'època en què fou obrat el retaule de Sant Miquel –primera meitat del segle XV–, la vila de Castelló d'Empúries presentava una fisonomia notòriament diferent de la que oferia a l'època de la *Guerra Gran*, a finals del segle XVIII, i molt més diferenciada encara de la del Castelló actual.

Durant els segles XIV i XV la vila apareix com el resultat d'un llarg procés de transformació, iniciat probablement els segles XI i XII, de l'originària estructura feudal de base agrària vers formes decididament urbanes assolides ja el XIII.⁽⁴⁾ Evolució òbviament potenciada per la condició de capitalitat del comtat, però sobretot per una municipalitat cada vegada més vigorosament estructurada a base de nombrosos privilegis arrencats al comte. El resultat fou una vila pròspera, humanament rica, on hi havia un clima favorable a la creativitat. Bigarrats eixams de nobles i eclesiàstics, burgesos i mercaders, menestrals i artesans, poetes i artistes, i fins i tot jueus, s'hi donaven cita. Castelló d'Empúries en aquest moment i durant segles esdevingué el centre urbà més poblat del nord-est català, seguint a Perpinyà i Girona.

Planava sobre la vila l'atmosfera típica de les ciutats burocràtiques. L'actitud dels nombrosos oficials, funcionaris, jutges i notaris devia ser tan enravenada que donà ocasió als habitants dels pobles del comtat a dites sornegueres que eren exponent d'admiració i aversió a la vegada.⁽⁵⁾ Però no existien únicament els estaments militar i civil, també l'eclesiàstic amb el tribunal del representant permanent del bisbe a la vila, per un especial privilegi del papa Joan XXII, l'any 1317,⁽⁶⁾ la comunitat de preveres beneficiats perfectament vertebrada, que a principi del segle XV assolien la

4. COMPTE, Albert, *Castelló d'Empúries en els segles XVI, XVII i XVIII (Un municipi empordanès sota el Vell Règim)*, a IEE, Figueres (1963), ps. 15 i 16, on l'autor fa un breu excurs dels antecedents (naixença i formació) del municipi castelloní.

5. ADM (Arxiu Ducal Medinaceli), secc. Ampurias, leg. 1, núm. 31 *Auto de concessió al comte Hug d'Empúries i vassalls de perpetu comerç i contractació en la vila de Marsella*. Es tracta d'Hug IV que governà el comtat entre 1200 i 1230.

6. *Inventari del segle XVIII del fons documental servat a l'arxiu municipal de Castelló d'Empúries, redactat pel secretari el notari Domingo Anglada*. Document que avui incomprendiblement encara roman a la casa *Silenus*, de Castelló d'Empúries. En ell figura la regesta següent: "Privilegio Butlla de S. Santedat concedida a la Universidad de la vila de Castelló de Ampúrias, ab la qual mana al bisbe de Gerona tinga official ecclesiastic en dita vila; als 15 de las Kalendas de Agosto; de son Pontificat anno secundo; es transumptada en lo llibre nou fol. 35; es en pergamí en lo Llibre primer dels Privilegis y en lo calaix de n.º 1". Vegeu també COMPTE, A. *Un inventari de l'Arxiu de Castelló d'Empúries de mitjans del segle XVIII*, IEE, Figueres, 20 (1987), p. 211.

cinquantena,⁽⁷⁾ i els convents de mercenaris, franciscans, clarisses, dominics, agustins,⁽⁸⁾ i fins i tot l'ordre militar de Sant Joan de Jerusalem, hereus dels antics templers instal·lats ja el 1168 a Castelló.⁽⁹⁾ També hi planava la conflictivitat. Avalots esporàdics contra els jueus, motivats per diferències religioses i sobretot per l'opressió de l'usura.⁽¹⁰⁾ Però molt més preocupant encara eren les dissensions i pugnes que esclataven a nivell municipal entre la minoria governant i la majoria governada, fins al punt que el rei Martí, l'any 1405 estant en possessió del comtat, per evitar-ho prengué la dràstica mesura de reduir el consell general, fins aleshores obert, a només seixanta individus elegits pels quatre cònsols.⁽¹¹⁾ Pel que fa al florent moviment gremial, n'era exponent la vintena de confraries erigides assistents a les solemníssimes processons del Corpus registrades a les primeres dècades del 1400.⁽¹²⁾ La indústria i artesania de Castelló, tenia ressonàncies més enllà dels límits del comtat.⁽¹³⁾ La indústria suposava l'existència de mercats. La vila celebrava normalment dos mercats, i en ocasions fins i tot tres.⁽¹⁴⁾ Però el comerç més

7. AHG, Cast. (papers per classificar). L'any 1435 figuren 51 beneficiats nominals a la Comunitat de l'església de Santa Maria. Una quarantena d'anys més tard (AHG, Cast. vol. 720, not. P. Albert, any 1472) amb els 44 registrats, s'acusa una tendència a disminuir el nombre de beneficiats, que continuarà en anys successius amb sensibles variacions.

8. PUJOL, Miquel, *Aportació a la biografia de Jeroni Pujades. Una biblioteca particular de començament del segle XVII*, a IEE, 18 (1985), ps. 111-114 i 143-148. Malgrat que el treball està centrat a principi del segle XVII, la relació que es fa dels convents de Castelló es remunta als respectius orígens.

9. PUJOL, Miquel, *Els templers a l'Empordà. La Comanda del Temple de Castelló d'Empúries* a IEE, Figueres, 17 (1984), ps. 37-38 i 82-85.

10. PUJOL, Miquel, *Els jueus de Castelló d'Empúries* a "Jornades d'Història dels jueus a Catalunya", Ajuntament de Girona (1987), p. 307. Vegeu també del mateix autor *Sinagoga medievals de Castelló d'Empúries*, a IEE, 24, Figueres (1991), p. 78.

11. ACA, reg. 2207, f. 25 i reg. 2160, f. 88. Vegeu també PELLA, José, *Historia del Ampurdán*, Barcelona (1883), ps. 532-533.

12. Coneixem l'ordre que segons el protocol devien seguir les distintes confraries en la processó del Corpus, l'any 1423, a Castelló d'Empúries: "Primo la Confraria de mossen sent Gordi. II.- La Confradria de Sant March, III.- La Confradria de Sacnta Magdalena. IIII.- Los ioponers. V. - La Mercè. VI.- Palicers. VII.- Joves homens. VIII.- Traginers. VIII.- Sent francesch. X.- Blanchers. XI.- Assahonadors. XII.- Carnicers. XIII.- Fusters. XIII.- Pagesos. XV.- Sastres. XVI.- Tixadors. XVII.- Pescadors. XVIII.- Sabaters. XIX.- Parayres. Tots els damont dits van primers. Aprés ven la Creu major...". AHG, Cast., vol. 2035, not. Pere Jacme 1411-1423. Vegeu també MIRAMBELL, Enric, *Un libro de cuentas del siglo XV de la Iglesia de Castelló de Ampurias*, a "Revista de Archivo Bibliotecas y Museos. Tomo LXXII, 1-2, 1964-1965. Madrid. p. 30. Observeu que en l'anterior relació no figura la confraria de sant Miquel, que tardaria quatre anys a eregir-se. Vegeu igualment PUJOL, Miquel. *Aportació a la biografia...*, citat, ps. 136-140.

13. Són coneguts els elogis del rei Martí sobre la qualitat de les teles de Castelló, i és significatiu el fet que aquest mateix rei, el 1405, fés destruir algunes fàbriques de *tins* y *tiradors de drap*, al comtat perquè careixien d'*aquella cisa, forma e color* que era precisament el que feia que tinguessin *spatxament en diverses parts del món*. ACA, reg. 2145, f., 72v. Vegeu també PELLA, J. *Historia...*, ps. 546-547.

14. *Inventari Arxiu Municipal s. XVIII. Castelló d'Empúries*. ANGLADA, D.: "Privilegi o confirmació de privilegis en punt de tenir tres mercats en quiscuna setmana, ço es dimarts, dijous i dissapte...". Vegeu també AHG, ast. vol. 92, not. Bernat Junquer, 1317, sobre *leuda nondinarum ville (Castilionis)*.

important es feia per via marítima, amb vaixells propis o contractats que atracaven als principals ports de la mediterrània: Narbona, Cotlliure, Tortosa, València, Mallorca, Niça, Gènova, Alguer, Càller, Nàpols, Messina i Palerm. Consta que ja el 1219 s'havia signat entre Hug d'Empúries –inclosos els vasalls– i a la ciutat de Marsella, un auto de concessió de comerç perpetu i contractació.⁽¹⁵⁾ El tràfic per terra i per mar que comportava el creixent volum mercantil a Castelló, justificava la creació del Consolat de Mar o càmera de comerç pròpia, especial privilegi concedit a la vila pel comte Joan el 1385.⁽¹⁶⁾ Finalment, els pagesos i menestrals de la vila i dels encontorns, per afrontar despeses extraordinàries, recorrien als jueus prestamistes de l'aljama de Castelló, que pràcticament esdevenien els banquers del comtat.⁽¹⁷⁾

Tanta prosperitat econòmica de la classe alta i burgesa havia de repercutir forçosament en l'agençament material de la vila. S'ampliaren les muralles i es reforçaren els sectors deteriorats de les antigues; es construí un nou pont sobre el riu la Muga; la Llotja de la plaça dels Homens renovà la façana i bona part de les seves antigues dependències;⁽¹⁸⁾ s'obrí la plaça Nova o del Gra, àmplia i en bona part porticada; es restauraren els vells edificis de la Cúria i la Presó; la morosa obra de l'església nova de Santa Maria, iniciada el 1261 pel magnífic Raymon de Xartres rebé un nou i definitiu impuls amb la construcció de la portalada i el retaule d'alabastre de l'altar major.⁽¹⁹⁾

Coincidint amb el desenvolupament urbanístic, tenia lloc el fenomen cultural. Escoles de gramàtica i de cant vigents d'antic a la vila. L'ensenyament de la gramàtica comportava el de la retòrica i la lògica.⁽²⁰⁾ Consta la preocupació del municipi pels infants que no assistien a les lliçons.⁽²¹⁾ A la vila existia un substrat cultural que permetia el cultiu de les lletres. El castellaní Bernat Estruç dedica al comte Joan I la seva obra *Contra Alquimistes*.⁽²²⁾ Per la seva banda, l'inquisidor general de la Corona d'Aragó Nicolau Eimeric féu el mateix amb el tractat *Contra prefigentes certum*

15. ADM, secc. Ampurias, leg. 1, núm. 31. "Auto de concessió al comte Hug d'Empúries i vassalls, de perpetu comerç i contracció a la vila de Marsella", citat. Sobre l'exportació, per exemple, de teles fabricades a Castelló d'Empúries a Nàpols i a Sicília, vegeu AHG, vol. 551, P. Pellicer.

16. ANGLADA, D. *Inventari Arxiu Municipal s. XVIII*, on consta la rúbrica del privilegi del Consolat de Mar de la vila de Castelló concedit pel comte Joan el 14 d'octubre de 1385. Vegeu COMPTE, A., *Un inventari...*, p. 217. Vegeu també TORRENT ORRI, R., *Les Llotges de Girona, Sant. Feliu i Castelló i la projecció del Consolat de Mar fins el nostre temps*. Girona, Càmera Oficial d'Indústria i Comerç

17. Vegeu una síntesi sobre el crèdit jueu al comtat, PUJOL, M. *Els jueus...*, ps. 307-308.

18. Les cites documentals que correspondrien en aquest apartat, figuren en un estudi elaborat de cara a una pròxima publicació.

19. Un estudi d'aquest retaule, vegeu PUJOL, M. *El retaule d'alabastre de Santa Maria de Castelló d'Empúries*, a *IEE*, 22. Figueres (1989) ps. 67-96.

20. AHG, Cast., vol. 61, not. P. Perri; *Ibidem*, vol. 333, not. R. Bussigues.

21. AHG, Cast., vol. 870, not. Simó Ribera.

22. BALAGUER I MERINO, A. *Ordinacions y bases del Comtat d'Empúries*, Montpeller 1879, p. 23, nota 47, citant J.R. de Luanco en una memòria llegida per aquest catedràtic a la Reial Acadèmia de Bones Lletres, de Barcelona.

tempus finis mundi.⁽²³⁾ Ja ben entrat el segle XIV un altre castellaní, el franciscà Joan Pasqual escriví per al conseller en cap de ciutat de Barcelona el voluminós *Tractat de Beatitut.*⁽²⁴⁾ Segons tots els indicis, un jueu de l'aljama de Castelló d'Empúries, elaborà a partir de la llengua catalana, la versió hebrea del *Regimen Sanitatis,*⁽²⁵⁾ d'Arnau de Vilanova. També consta que un altre jueu de la mateixa comunitat escriví un tractat mèdic sobre *Phlebotomia.*⁽²⁶⁾ Pel que fa al cant, ja des del segle XIII anava aparellat amb l'ensenyament de la música a les escoles de la cabiscolia de l'església parroquial de Santa Maria. Cant pla, dit també gregorià, i ben aviat a partir de la instal·lació dels òrgans, també cant polifònic.⁽²⁷⁾ Entre els llibres de música, hi descobrim un *Ars Cantus.* També òbviament, hi havia *breviaris, ligeners, antifonaris, col·lectaris,* i d'altres. En un mot, tots els llibres litúrgics d'altar i d'ofici o de cor, tal com corresponia a la importància de la seva església parroquial.⁽²⁸⁾ Escriptors de lletra rodona tenien cura de la transcripció dels textos o de la còpia. Hem conservat els noms d'alguns d'aquests mestres copistes: Joan Andreu, oriünd d'Alcanyís, autor d'un brevari de cor, i Guillem Pallicer, d'un ligener dominical. Però n'hi havia d'altres, com Pere Borrat, rector de l'església de sant Joan ses Closes, Guillem Savall, Bernat Vergés, Pere Blanch, oriünd de Barcelona, destinat a l'església de Santa Maria, Joan Roura, Brissius Verger. Entre els pergaminers i relligadors de llibres destacaven el convers Lleonard Pere, els pintors Joan de Montplà, Guillem Hospital, i el citat Pere Blanch que, com a experts en l'art de la miniatura, també eren il·luminadors de llibres.⁽²⁹⁾

I no únicament el cant a l'església. Els joglars i antics trobadors feien ressonar en les sales del palau comtal i a les places de la vila les seves trobes i cançons. Així ho evoca a principis de segle XIII Ramon Vidal de Besalú en *L'ensenyament de joglar:*

23. HIDALGO, D. *Boletín bibliográfico español*, t. II, p. 237.

24. Manuscrit núms. 467 i 468 de la Biblioteca de Catalunya.

25. GARCÍA BALLESTER, Luis. *Los Orígenes del Renacimiento Médico Europeo: Cultura médica escolástica y Minoría Judía*, p. 29 (text mecanografiat amb vista a la publicació, lliurat graciosament pel propi autor, a qui agraeixo la gentilesa).

26. STEINSCHIEDER, M. *Die Hebräische Übersetzungen des mittelalters und die Juden als Dolmetscher*, Berlin (1893). Reimp. Graz (1956), p. 787. Ignorem el nom d'aquest jueu que l'any 1387 a Castelló d'Empúries traduí del català a l'hebreu un llibre de medicina titulat *De Phlebotomia*. Per aquests anys els metges jueus residents a Castelló d'Empúries eren Emmanuel Jacme, Astruc Adret, Isach Bevenist Caracosa; també per aquests mateixos anys hi habita el metge jueu, oriünd de Besalú, Jatsell de Castllar, que disposa de seient propi a la sinagoga. Al llarg del segle XIV hi ha constància a Castelló de jueus escriptors de llibres, com Mahir Isach, Juceff Bonastruch, Jafuda Bonsenyor, *scriptor in lingua hebraica.* (AHG, Cast. papers per classificar).

27. PUJOL, M. *La música i el cant durant els segles XIV al XVII, a Castelló d'Empúries* a "Catàleg de l'Exposició: Castelló d'Empúries i la Música, dies 10, 11 i 12 d'agost de 1990". Ajuntament de Castelló d'Empúries (1990).

28. AHG, Cast. vol. 344, not. Mallorques-Bussigues; *ibidem*, vol., 331, not. R. Bussigues; *ibidem*, vol. 587, not. P. Jacme.

29. AHG, Cast. vols. 677, not. P. Cellers; 331, not. R. Bussigues; 587, not. P. Janer.

E pueys de say tornarnos ai
al comte qu.es a Castilhó,
en Pos bo, e son fihl n'Ugó
a mantener pretz e valor.⁽³⁰⁾

Ramon Vidal es refereix al comte Ponç III, que governà del 1173 a 1200, i al seu fill Hug IV que el succeí en el comtat. En general, els successius comtes d'Empúries, Ponç Hug IV, i ja entrat el segle XIV, els infants Pere i Ramon Berenguer, i també el fastuós Joan I, intentaren mantenir l'esperit dels antics trobadors a la seva cort. De Ramon Berenguer basta citar el revelador vers de Jacme de Tolosa:

L'infants Ramons Beringier es castells

...

vol ma xanço en loch d'altres joyels.⁽³¹⁾

Ja he fet esment de la retòrica com a disciplina obligatòria a les escoles. Per bé que els estudis versaven fonamentalment sobre la llengua llatina, cal suposar també l'ensenyança de les regles de la poesia popular d'aquella època. De fet, la normativa de les gramàtiques occitanes amb vista a compondre versos, era coneguda a Castelló. No ens ha de sorprendre que Nicolau Gori posseís a casa seva el tractat *Regles de trobar* de Jofre de Foixà.⁽³²⁾ El mateix preceptista de l'Escola del Gai Saber de Tolosa (1323), Ramon Cornet, dedicà a l'infant Pere, a qui considerava "de trobar saben", el *Doctrinal de trobar*.⁽³³⁾ Així tampoc no és estrany que aquesta dèria s'encomanés als lletraferits de Castelló d'aquella època, sobretot juristes, notaris i escrivans que intentaven semblar als antics trobadors, composant poemes amb títols tan suggestius com "Pus dey trobar a novela" o "Trop m'a virat en maltrayre" o "Amor m'atray e em cimbela"...

INTENS MOVIMENT DE PINTORS D'AQUESTA ETAPA A CASTELLÓ D'EMPÚRIES⁽³⁴⁾

Poetes i literats, com acabem de veure, elevaven el nivell cultural de la capital del comtat. També hi contribuïen, per la seva banda, arquitectes com Pere de Torroella, Berenguer Brunet, Pere Tulló, Joan Canelles, Antoni Antigó i algun altre, destinats a configurar-ne la fesomia urbana. Però allò que en realitat conferia un cert aire cosmopolita a la vila, era el tragí constant d'artistes de les

30. VIDAL DE BESALÚ, R. *L'ensenyament de joglar* (Abril issia). Edició *Obra Poètica, I*, a cura de Hugh FIELD, Curial. Barcelona (1989), vv. 822-824, p. 204.

31. Vegeu ed. JEANROY, A., AdM, LII (1940), p. 225, vv. 45 i 48.

32. AHG, Cast. Papers per classificar.

33. CASTELLNOU, Joan de, *Obres en prosa*, ed. Casas Homs, J.M. Barcelona (1969), p. 201.

34. Les cites documentals que atesten la presència a Castelló d'Empúries dels artistes que a continuació s'enumeren, figuren en un estudi específic elaborat per l'autor d'aquest treball amb vista a la publicació.

arts plàstiques. Són nombrosos els documents d'arxiu que registren amb freqüència sorprenent els noms d'artistes que han deixat constància de la seva residència permanent o bé el seu sojorn a Castelló d'Empúries. Orfres com Mestre Nicolau, Duccio de Siena, Bernat Flandí, Joan Nichola de Spoleto –les denominacions dels quals revelen la seva procedència–, Francesc Pujol, Joan Riba, Vidal Salandí i Vidal Salamó, ambdós jueus de l'aljama local. Cal citar igualment els escultors, Jaume Cascalls, el bitarrès Ponç Gaspar, Andreu d'Orts, Miquel Llop, i el barceloní Joan Claperós.

Els contractes, però, més freqüents són els de pintors de retaules. No són escassos els autòctons amb obrador propi, com els ja citats Joan de Montplà i Guillem Hospital, però també Guillem de Puig, Miquel Canelles, Mateu i Pere Codony, Pere Comes i el seu gendre Bartomeu Bossom, Andreu Fàbrega. La majoria, però, eren forasters. Alguns s'establiren a la vila i hi obriren el propi taller, com Pere Joan i Miquel Rovira, fills del pintor barceloní Pere Rovira, i també el valencià Mateu Alemany; d'altres només hi sojornaren durant l'execució de l'obra o obres encomanades, entre d'altres, Joan Tàpies i Francesc Borrassà; d'altres, encara, figuren com a transeünts a les notaries del comte per formalitzar els contractes i fer-ne els cobraments. Finalment, també n'hi ha que hi feren l'aprenentatge de l'ofici de pintor, entre els quals destaquen els noms del clergue narbonès Joan Eimeric, aprenent del mestre Guillem de Montplà; P. del Prat de Castellar, amb mestre Guillem Adrover; Esteve Solà, fill del pintor gironí Ramon Solà, sota el guiatge del mestre Mateu Alemany.

Em limito a citar-los a continuació: Guillem Arnau, Joan de Montplà, Ramon Arnau amb el seu operari Guillem Sunyer de Vilamalla, Guillem Bartomeu, Guillem Adrover, Guillem Julià, Pere Baró, Guillem Barceló, Berenguer Arnau, Guillem de Puig, que féu donació d'un camp al seu cosí Guillem Hospital en reconeixement dels serveis prestats, Guillem Borrassà, el patriarca del clan de pintors gironins els Borrassà, i que figura en un document de l'any 1351 com a *pictoris Castilione* i, segons sembla, posseïa béns immobles a la vila, Pere Ribas, Francesc Torra, Bernat de Puig, Guillem Hospital, Joan Tàpies de Barcelona, Pere Mates, Francesc Borrassà, del citat clan Borrassà, Mateu i Pere Codó, Guillem Pasqual, Miquel Canelles, fill del mestre major vitalici de l'església de Santa Maria, el citat Joan Canelles, Andreu Mates, oriünd de Perpinyà, Esteve Llosa àlies Cervera, oriünd de la localitat francesa de Melaur, els germans Pere-Joan i Miquel Rovira, fills del pintor barceloní Pere Rovira, Pere Comes i el seu gendre Bartomeu Bossom, Llorenç Madur, operari de Bossom i anteriorment de Francesc Vergós, el ja esmentat Mateu Alemany, Andreu Fàbrega, que més tard s'instal·là a Perpinyà, Miquel Pi, i encara a la present relació de noms cal afegir-hi, pel que fa al retaule de Sant Miquel, l'esmentat Francesc Vergós, oriünd de Barcelona, Joan Antigó, fill del mestre major de l'obra de l'església de Santa Maria, i Honorat Borrassà, ambdós, com tindrem ocasió de veure, del cercle gironí dels Borrassà. I acabo aquesta suscinta relació citant els noms dels esmentats aprenents: Joan Eimeric, P. del Prat de Castellar i Esteve Solà, entre molts d'altres que, malgrat ser innominats, hi deuria haver.

En resum, podríem caracteritzar el Castelló d'aquells segles com una vila emfasitzada per la consciència de la seva capitalitat, vila activa i pròspera, però també conflictiva, abocada a grans projectes sovint desmesurats, a vegades fallits, oberta a l'art i la cultura. Aquest era, a grans trets, Castelló d'Empúries al moment en què fou realitzat l'exquisit retaule de Sant Miquel.

II. EL RETAULE

LA CONFRARIA DE SANT MIQUEL

El 18 de setembre de 1427, el bisbe de Girona, Andreu, erigia a l'església parroquial de Santa Maria de Castelló d'Empúries una confraria sota l'advocació de l'arcàngel Sant Miquel. La signatura del decret tingué lloc en una de les dependències de la casa del xantre, Joan Carbonell, situada prop de la dita església de Santa Maria. La flamant confraria venia a sumar-se a les dinou ja existents⁽³⁵⁾ a la vila l'any 1423. La integraven quaranta-un confreres pertanyents a dos gremis professionalment ben diferenciats: el del ram del comerç –comerciants, botiguers, especiers i candelers– amb un total de 24 associats, i el gremi dels professionals de la ploma –notaris i escrivans– que eren 10 i 7 respectivament.⁽³⁶⁾

D'acord amb els capítols o estatuts, els confreres celebraven anualment la festa patronal el 8 de maig, commemoració, com veurem més endavant, de l'aparició de l'arcàngel sobre el Mont Gàrgan. La celebració consistia sobretot en un ofici que revestia una gran solemnitat a la capella construïda sota l'advocació de sant Miquel.⁽³⁷⁾ Davant la capella hi devia cremar un ciri gros decorat amb l'habitual iconografia de l'alat sant amb el drac entre les cames. Hi ha constància documental de la capella i altar l'any 1378, en què el castellaní Pere Cargol hi fundà un benefici.⁽³⁸⁾ La devoció al “príncep de la cavalleria dels àngels del cel” devia anar en augment, ja que, en dita capella,

35. AHG, Cast. vol. 2035. *Llibre de la procura de l'obra de Santa Maria de Castelló d'Empúries, 1411-1423*. Publicat per MIRAMBELL, E. *Un inventario del siglo XV en la iglesia de Santa María de Castelló de Ampurias AIEG*, IX, Girona (1954), ps. 237-863.

36. AHG, Cast., vol. 590, not. P. Janer: mercaders, botiguers i cerers: Guillem Vallseca, P. Camps, Johan Exarrat, Bernat Bussigues, P. Nadall, Francesc Stot, P. Rosés, Francesc P. Cargoll, Johan Domenech, Barthomeu Alot, P. Mauraylars, Joan Rovira, Jacme Caules, Bernat Saurí, P. Cargoll, Joan Borrell, Castaylo Comte, Andreu Saurí, Nicolau Borsiana, Francesc Sapllana, Jacme Terramala, Francesc Colell, Johan Andreu i P. Andreu; notaris: Miquel Guitard, llicenciat en drets, Barthomeu Bofill, P. Janer, P. Gonyador, P. Sastra Johan Boffill, Berenguer Pla, P. Borraçà, P. Nadall i Johan Buldo; escrivans: Anthoni Borraçà, Miquel Janer, Anthoni Fresquet, Guillem Pla, Marturia dez Soler, Miquel (?) Jacme i Joan Sirvent.

37. AHG., Cast, vol. 390, not. no identificat.

38. MARQUÈS, CASANOVAS, J. *Santa Maria de Castelló d'Empúries*. Gràfiques Pujol, Figueres (1982).

en el transcurs dels anys s'hi arribaren a instituir vuit beneficis.⁽³⁹⁾ Avui sabem que la capella de referència es troba al capdamunt de la nau lateral de la banda de migdia al costat del presbiteri, on també es donà culte al patró de la vila, sant Llorenç.⁽⁴⁰⁾

Vers la meitat del segle XV, concretament uns vint anys després de l'erecció de la confraria, seguint el costum de l'època, els pabordes contractaren la construcció d'un retaule dedicat al patró. Sufragaren el retaule els mateixos confreres per mitjà de quotes i algunes deixes testamentàries, algunes d'elles de persones devotes.⁽⁴¹⁾ Consta que entre els anys 1439 i 1441 s'havia iniciat l'obra.⁽⁴²⁾ En aquest primer moment, probablement es tractava dels treballs de l'entallament de la fusta que serveix de suport a la pintura. Sabem, per altra banda, que l'última intervenció que deixà pràcticament enllestit el retaule fou l'any 1448.⁽⁴³⁾ Entre l'inici i l'acabament havien transcorregut uns set anys: un període incomprensiblement dilatat, si no constés que durant l'execució es produïren entrebancs de caire jurídic-contenciós que obligaren a interrompre temporalment l'obra, amb intervenció del procurador general del comtat Pere Destorrents.⁽⁴⁴⁾

VICISSITUDS I RESTAURACIONS DEL RETAULE

Ja he fet referència suara de l'anomenada *Guerra Gran*, que l'any 1793 va devastar la vila de Castelló. Un informe del rector que aleshores regia la parròquia, mossèn Esteve Suro, datat dos anys després tot just acabada la

39. AHG, Cast., vols. 329, 331, 332, 333, 334, not. R. Bussigues. En el llibre de Clavaria dels anys 1417-1418 (AHG, Cast. vol. 2025) consta que encara el 6 de juliol de 1414, el jurisperit de Castelló Bernat Portes fundava un benefici sacerdotal a l'altar de Sant Miquel. També n'hi fundà un Ramon Portes.

40. Aquesta mateixa capella, que en les referències documentals antigues sempre apareix denominada capella de Sant Miquel, a partir de l'any 1439 figura a la vegada amb el títol de Sant Llorenç, *in capella sancti Laurentii vel Michaelis* (AHG, Cast. vol. 596, not. P. Janer). Jaume Marquès, en el citat llibre turístic, quan escriu les diferents capelles de l'església de Santa Maria, en referir-se a la capella de Sant Llorenç, no fa cap esment de Sant Miquel, tot i que la dita capella era el lloc on fou originàriament exposat al culte el retaule que ens ocupa.

41. A l'apèndix documental, he inclòs una llista de confreres pendents de lliurament dels seus respectius donatius, destinats a sufragar el cost del retaule de Sant Miquel. Està datat l'any 1449, un any després de la seva execució. Cal fer constar que moltes quantitats recol·lectades amb aquesta finalitat procedien dels anys immediats després de l'erecció de la confraria (AHG, Cast., vol. 546, not. P. Jacme; *ibidem*, vol. 596, not. P. Janer; *ibidem*, vol. 658, not. J. Sabater).

42. Ho demostren algunes expressions que figuren en alguns documents d'aquests anys, com *retrotabulo fiendo in capella Sti Michaelis*, document datat el 23 de juliol de 1439 (AHG, Cast., vol. 596, not. P. Janer) i *retrotabulo quod est inceptum fieri in altari Sti Michaelis* del 16 de juliol de 1441 (*ibidem*).

43. AHG., Cast., vol. 637, not. J. Sabater.

44. AHG, Cast., vol. 667, not. P. Cellers.

guerra, sobre els desperfectes ocasionats a l'església de Santa Maria, entre altres notícies d'interès, textualment diu així: "A excepción que existe el de los Dolores –es refereix a altars i retaules– en el que, con todo, faltan todos los santos, u de *algún pedazo* que ha quedado en los de santa Tecla, san Pedro y *san Miguel*, todo lo restante está quemado".⁽⁴⁵⁾

En efecte, de la greu mutilació soferta, solament se'n salvaren una part de les taules laterals i el guardapols, o polsera, que segons sembla desaparegueren entre 1929 i 1930, com veurem tot seguit. Falta, en canvi, la part central, on lògicament hi hauria representat el conjunt figuratiu de l'arcàngel amb el diable o drac entre les cames, de mida proporcionada a la grandària de la taula principal.⁽⁴⁶⁾ Falten també els plafons laterals inferiors, amb evidents mostres d'haver estat serrats per adaptar-los a una altra funció o un altre emplaçament; i igualment falta la pradel·la.⁽⁴⁷⁾ És possible que en algun dels desperfectes indicats haguessin influït també altres pertorbacions successives, sobretot en circumstàncies semblantment poc respectuoses per tot el que era art tradicional.⁽⁴⁸⁾

Entre les causes del deteriorament caldrà sumar-hi encara els inconvenients per la integritat que suposen el tragí constant, tot i la cura possible del transport i les noves instal·lacions. Per exemple, pel que fa al guardapols amb motiu de l'Exposició Internacional de Barcelona, l'any 1929, a la *Guía del Museo del Palacio Nacional*, tercera edició, revisada pel catedràtic de la Universitat Central, Manuel Gómez Moreno, la peça corresponent al número 2956, és descrita: "Dos paños de retablo de San Miguel con *sus* pulseras... Parroquia de Castellón de Ampurias, de Gerona".⁽⁴⁹⁾ Ara bé, un any més tard, el 1930, quan Subias Galter publicà a

45. ADG, secc. A. Llig. 174, doc. 31 (7 oct. 1795). Els subratllats mitjançant la lletra cursiva, són de l'autor del present treball.

46. Hi ha qui suposa que cobriria aquest espai una imatge d'alabastre, però aquesta hipòtesi, que es basaria segurament en algun altre retaule gòtic, com per exemple el de la Verge de l'Escala, de Banyoles, no sembla aquí la més probable.

47. A l'Exposició Internacional de l'any 1929, a Barcelona, serveix de suport a les nostres taules una pradel·la composta de cinc caixes o plafons. Aquesta pradel·la no té res a veure amb el retaule de Sant Miquel de Castelló d'Empúries; es tracta probablement d'una obra anònima, ja que el seu estil suggereix més aviat l'escola aragonesa de final del segle XV. D'aquest muntatge amb vista a una adequada exhibició, sols es pot dir que és un muntatge infeliç, com es pot comprovar per una fotografia que es conserva de dita exposició. Per més detalls vegeu el meu treball ja citat sobre el retaule, p. 235, nota 10.

48. No oblidem que després de 1795, en què finí la *Guerra Gran*, fins als nostres dies, s'han succeït al nostre país diverses guerres, sobretot civils, i alguna d'aquestes d'especial fòbia anticlerical.

49. *Guía del Museo del Palacio Nacional. El Arte en España*. 3.ª edició. Imprenta de Eugenio Subirana. Barcelona (1929), núm. 2956. El subratllat en cursiva és de l'autor d'aquest treball.

Girona el seu opuscle *Les Taules Gòtiques de Castelló d'Empúries*, no es fa absolutament cap esment del guardapols.⁽⁵⁰⁾

Per altra banda, sortosament les taules han estat objecte de diferents processos de neteja i restauració. Del meu record, a principi de la dècada dels anys quaranta, el figuerenc Joan Sutrà va desplaçar-se a Castelló per practicar-hi *in situ* una neteja. Ja amb anterioritat, segons consta en un escrit de Subirà i Vinyals, publicat a *Boletín de Objetos de Arte*, havia merescut la cura d'una primera intervenció, l'any 1929, amb motiu de l'esmentada mostra. Recentment al reputat Centre de Restauracions de Sant Cugat, s'hi han practicat uns treballs previs de restauració amb vista a l'aleshores imminent exposició *Thesaurus*, que tingué lloc a la ciutat de Barcelona els anys 1985-86. Aquesta operació de millora i conservació no pogué portar-se totalment a terme en dita ocasió, i ha calgut completar-la sense els inconvenients de les presses una vegada clausurada l'exposició.

ASPECTES ESTRUCTURALS I TEMÀTICS DEL RETAULE

Pel que fa al suport material, la fusta, el conjunt de compartiments, o *cases*, apareix emmarcat per una profusa i rica ornamentació de tipus arquitectònic finament traçada a base de pilarets molt escultrats, d'arcs conupials, arcuacions calades, i diversos ornaments fitomòrfics de caire naturalista, com és característic del gòtic avançat.

Gairebé totes les diferents escenes representades en els plafons fan referència a aparicions de l'arcàngel, i d'entre totes destaca la del Mont Gàrgan, un 8 de maig. En la narració d'aquest fet conflueixen dos esdeveniments que, en fusionar-se, presenten elements històrics i llegendaris gairebé indestriables: una victòria atribuïda a sant Miquel l'any 663 a favor dels longobards que envairen i ocuparen el segle VI Itàlia septentrional, i un esdeveniment de típic sabor medieval, reportat per Jaume de Voràgine a la seva obra *Llegenda Aurea*⁽⁵¹⁾ i, introduït en conjunt al primitiu *Breviari Romà*.⁽⁵²⁾

50. SUBIAS GALTER, J. *Les taules gòtiques de Castelló d'Empúries*. Girona (1930). ps. 10, 13 i 14. Hi ha també la possibilitat que el guardapols hagués estat destruït o cremat amb motiu dels fets de l'any 1936, en què els altars foren desmantellats i molta fusta procedent dels retaules cremada. Finalment resta la hipòtesi d'haver-se extraviat i perdut en ocasió del trasllat de les aules de Sant Miquel amb vista a la seva salvaguarda, a la ciutat de Girona, aquell mateix any, quan la conselleria de Cultura de la Generalitat, decidí a intervenir.

51. JACOPO DA VARAZZE, *Legenda Sanctorum* o *Legenda aurea*. Col·lecció de vides de sants i llegendes pietoses. Obra molt popular a la seva època –l'autor morí el 1266– i també posteriorment. Té escàs valor històric.

52. El primitiu *Breviari Romà* era el reglamentari a la Cúria romana enmig de la varietat de breviaris en ús en diferents països, ordes religiosos, comunitats, etc., abans de la reforma tridentina de Pius V, el 9 de juliol de 1568, en què s'unificà l'ús i s'esporgà de biografies i llegendes de sants sense suficient base històrica. Vegeu BAUDOT, J., *Le Bréviaire Romain. Ses origines, son histoire*. París (1908). Librairie Blond et Cia., p. 113.

La llegenda, en síntesi, narra l'esgarriament d'un toro de la ramada que acaba perdent-se. Després de buscar-lo inútilment, apareix en un paratge agrest i solitari, completament immòbil i com posseït per l'esperit maligne damunt la cova del drac. Un hàbil arquer –segons algunes versions, el cavaller Argan– en voler desencantar-lo, li dispara una fletxa que incomprendiblement es torna contra el mateix arquer, i el fereix. Esdeveniment insòlit que tot seguit és atribuït a una intervenció sobrenatural. Com sol succeir en semblants casos, es fan dejunis, pregàries i processons penitencials. L'arcàngel Miquel, per la seva banda, inspira el bisbe que al mateix lloc de la cova on ha esdevingut el fet, li dediqui un temple. Quan el prelat es dirigeix processionalment amb el clergat i fidels al lloc per complir l'encàrrec, veu amb sorpresa que el temple ja hi és construït. A partir d'aleshores s'inicia un culte que s'estendrà arreu, i que recolliran els mitjans d'expressió religiosa propis de cada època, com ara els retaules. És un fet fàcilment comprovable que pràcticament en tots els retaules medievals dedicats a sant Miquel, figuren en algun dels seus compartiments escenes com aquesta. Només un exemple: el retaule de Sant Miquel de Cruïlles, de Lluís Borrassà, actualment al Museu d'Art de Girona.

En realitat es tracta d'un vell tema: el de la sempiterna lluita entre el bé i el mal, personificada en el Llibre de Daniel i en l'Apocalipsi⁽⁵³⁾ entre l'arcàngel sant Miquel i el Diable. Aquest tema tindrà, a partir d'una determinada època, una nova versió en la mitologia medieval de sant Jordi alliberant del drac la princesa, simbologia que esdevindrà emblemàtica per al nostre país, com es pot observar en un dels millors exponents pictòrics: el conegut retaule de Jaume Huguet, del Museu d'Art de Catalunya.

Una clara premonició del resultat d'aquesta lluita titànica entre el bé i el mal encarnada en tot home, podem observar-la en el compartiment superior esquerre del nostre retaule. Aquí, però, l'escena del Judici perd les arestes apocalíptiques i apareix amablement tractada de forma mitigada.

Resseguint aquest mateix nivell superior de les taules, al costat dret trobem representat l'arcàngel que defensa el cos exànime de Moisès de l'intent d'apoderar-se'n Satanàs, per evitar que els jueus l'adessin. Per la comprensió de l'escena, cal tenir en compte que a l'Antic Testament, Miquel té la funció de protector del poble d'Israel. Observen preocupats l'escena un grup de jueus notables.

La part inferior esquerra situa els esdeveniments al Mont Gàrgan en dos temps: a l'àrea dreta superior, representa l'instant en què el cavaller Argan és ferit per la mateixa fletxa que acaba de disparar a la bèstia endemoniada; mentre que a la part inferior esquerra, es descriu la processó amb creu alçada que presideix el bisbe amb un seguici de clergues fent via al lloc de la cova, on, per altra banda com he descrit, el bisbe hi troba ja construïda l'església.

A la part dreta del nivell anterior, hi ha representada la missa del papa

53. *Biblia Sacra*, juxta Vulgatam Clementinam. Typographia Vaticana (1592): Dan. 10,13; Apoc. 12,7.

sant Gregori, a la qual assisteix una comitiva aristocràtica. Al capdamunt de l'altar hi figura sant Miquel treient ànimes del purgatori, d'acord amb la creença medieval. Un dels exemples més expressius d'aquesta creença, la trobem a l'esmentat retaule de Sant Miquel de Cruilles on, a diferència del nostre, la representació de les ànimes en relació a la resta de figures, adquireix un relleu especial. No escau d'exposar aquí la doctrina catòlica sobre el purgatori. Amb tot, crec oportú dir de passada que si bé la idea del purgatori, tal com l'ensenya l'Església catòlica, neix al segle XII, en canvi, la formulació de les primeres definicions pontifícies i conciliars no apareixerà fins als segles XIII-XIV.⁽⁵⁴⁾

Finalment, coronen ambdues taules les imatges, a la dreta el bust de l'arcàngel sant Gabriel llegint l'anunci, i a l'esquerra la Verge Maria amb l'Esperit Sant en forma de colom, emmarcades en sengles petits requadres que parteixen en dues parts l'escena de l'Anunciació.

SITUACIÓ DEL RETAULE EN EL CONTEXT DE LA PINTURA GÒTICA INTERNACIONAL CATALANA

Si de l'estructura i la temàtica de les taules passem als condicionaments artístics que feren possible aquesta obra d'art, caldrà situar el retaule de Sant Miquel de Castelló d'Empúries dins les coordenades de la pintura gòtica internacional a Catalunya.

Quedava lluny la seqüència dels corrents europeus de tota manifestació pictòrica del segle XIII. Lluny també els models adoptats al primer terç del segle XIV a Catalunya dels corrents italians i toscans –que recollien la tradició lombarda– i sienesos derivats de Giotto, com també de Simone Martini i Pietro i Ambrogio Lorenzetti. Aquests havien representat els punts de referència que d'una manera directa alimentaven els pintors catalans fins el 1348, en què la pesta sacrificaria els Bassa. Interrompudes les relacions directes amb l'art d'Itàlia, i cada vegada més distants els contactes amb la pintura sienesa, els models ara seran formulats a Catalunya mateix, pels seguidors de Bassa, sobretot pels germans Serra, continuadors de la seqüència italo-gòtica. Amb tot, a final del segle aquests introduiran algunes característiques de la pintura internacional. Pel que fa el nou corrent de la pintura que propagava des del seu obrador de Barcelona Lluís Borrassà, no prengué com a punt de partida la síntesi de Pere Serra, sinó que tornava a integrar-se en la tradició europea franco-flamenca, fent possible la persistència paral·lela en el transcurs de tot el primer quart de segle dels components franco-flamencs i del mediterrani.

El precedent excurs als orígens de la pintura gòtica catalana es justifica

54. Les definicions pontifícies sobre la doctrina del Purgatori es troben a la Carta d'Innocenci IV (a. 1254), la Constitució *Cum sacrosancta* del II Concili de Lió (a. 1274) i, sobretot, el *Decretum pro Graecis* del Concili de Florència (a. 1439), aquest darrer document pràcticament contemporani dels nostres pintors.

com a referent a l'espòràdica reminiscència, en el retaule de sant Miquel de Castelló d'Empúries, de la planimetria en ús durant la seqüència protogòtica, com també d'algunes formes del paisatge i l'arquitectura típiques del trescents. Però no perdem el fil del procés que estava exposant. En arribar el segon terç del segle XV, es constata la desaparició dels dos components bàsics de la pintura internacional catalana. La mort dels mestres Lluís Borrassà ocorreguda entre 1325-26 i la de Joan Mates el 1431 n'és una de les causes més directes. L'absència d'aquests dos mestres tampoc no hauria significat la cessació total, si els seus seguidors haguessin estat dotats de capacitat renovadora.

Però no fou així. Aquestes raons no eren les úniques –ni probablement les més decisives– en la cessació de les fórmules de Borrassà i de Mates. En realitat, la causa determinant cal intuir-la en l'evolució de l'art europeu en forma d'un nou corrent enriquit amb elements nous que, a partir dels anys trenta, s'imposava als plantejaments de principi de segle. Es tractava, en definitiva d'introduir modificacions substantives més en consonància amb aquell moment.

El nou corrent renovador donà lloc, a Catalunya, a l'anomenada segona generació de la pintura internacional, a què devem inscriure els pintors del retaule de sant Miquel de Castelló d'Empúries, com a mostra de la tendència en la interpretació de l'art del 1400, acomodat al segon terç del segle XV. Aquesta segona formulació de la pintura gòtica internacional s'estengué al llarg del segon terç del segle XV. Bernat Martorell, a través de la seva obra, marcarà la pauta dels nous plantejaments. El seu procediment consisteix en mantenir el component bàsic franco-flamenc que entronca amb el primer art internacional, però també incorpora a la seva obra elements acusadament flamencs derivats de la pintura posteyckiana. Tenint en compte que la característica de l'art flamenc en aquest moment és l'acusada presència d'elements extrets de la realitat, Martorell aconsegueix d'aquesta manera que la seva pintura expressi major realisme que la pintura de les etapes anteriors. Amb tot, el seu art adoleix d'indefinició, ja que continua essent una incògnita el seu punt de partida. En efecte, tot i els trets realístics interpol·lats a la seva pintura, Martorell no extreu les riques possibilitats que li brindava aquesta fórmula. Basta observar la seva obra –d'altra banda exquisida– per adonar-se de l'efecte contrari del que previsiblement s'esperaria de les esmentades premisses. Allà on era lògic esperar que l'artista assolís la realitat plena, i segons les ocasions s'expressés conseqüentment de forma fins i tot crua, el que fa Martorell és potenciar una visió idealitzada, evocadora –impregnat com estava de l'art franco-flamenc del 1400– de formes elegants i suaus més pròpies de l'etapa precedent. Una possible explicació d'aquest fenomen la trobaríem tal vegada en la seva immersió profunda dins la pintura internacional, que probablement li frenaria la seva opció pel nou realisme flamenc que, d'altra banda, s'imposava agressivament per Europa, les dècades 1430-1450.

I això no obstant, la síntesi d'elements franco-flamencs i flamencs, té, en aquesta segona etapa de la pintura gòtica internacional, una resposta

satisfactòria en altres propostes de la mateixa altura de la del pintor santcelonenc. És el cas, a l'àrea gironina, del retaule de sant Miquel de Castelló d'Empúries, com ho és també el de la Verge de l'Escala de Banyoles. Cal insistir que no es tracta d'un simple cultiu de la fórmula, com ho feren alguns seguidors de Martorell, sinó de veritables altres propostes i, per tant, respon a una proposta paral·lela a la de Martorell. Podria considerar-se un fet simptomàtic que el retaule de "la Transfiguració", considerat l'obra mestra de Bernat Martorell, es trobés en via d'execució el 1449,⁽⁵⁵⁾ quan feia prop de dos anys que el retaule de Sant Miquel de Castelló d'Empúries havia estat executat.

De fet, la proposta que es fa en el nostre retaule –deixant ara a part els convencionalismes de l'estructura geomètrica de l'espai, anclada en un cert arcaisme– iguala si més no la del mestre barceloní per la minuciositat, el refinament i així mateix l'aplicació del principi d'individualització de les figures i l'aproximació a la seva realitat, qualitats en suma que formen part de les característiques més acusades de la pintura flamenca. Aquests trets ressalten més encara si a la vegada es té en compte el retaule de sant Pere de Púbol, obra de Bernat Martorell, instal·lat a la mateixa sala del museu que ocupen les taules castellanines. Bastarà, però, observar les làmines a color que poso adjuntes, per adonar-se del realisme líric que anima els personatges del nostre retaule. Semblen talment retrats, gairebé figures vivents, en un marc paisatgístic de fons, tot ell impregnat d'un naturalisme estilitzat de caire acusadament francès. Observant detenidament les quatre escenes de les fragmentàries taules, seria rar no experimentar l'envaïment d'una subtil atmosfera d'espiritualitat.

En resum, són precisament aquests dos aspectes: la major individualització de les figures i l'aproximació al verisme paisatgístic, allò que millor expressa la síntesi dels elements franco-flamencs i flamencs que les nostres taules traspuen.

D'altra banda, a la seva significació en el camp de la pintura, cal afegir-hi la conjuntura de la seva raresa. En efecte, les taules de sant Miquel juntament amb el retaule de la Verge de l'Escala de Banyoles són els dos únics exemplars existents a l'àrea gironina, pertanyents a la segona generació de la pintura gòtica internacional. Però així i tot, si establim una relació de cadascuna d'aquestes dues obres d'art⁽⁵⁶⁾ amb el corrent pictòric flamenc d'aquell moment, és fàcil comprovar que les taules de sant Miquel representen una fase més avançada en el pas de l'estil internacional vers el flamenquitzant. No inútilment havia transcorregut una dècada –1438/1448– entre una i altra execució. Marcel Durliat, a la seva obra *L'Art Català*, versió

55. Segons els càlculs més aproximats, Bernat Martorell hauria executat el retaule entre els anys 1445 i 1452.

56. PUJOL, M., *El Retaule... Descoberta...*, treball citat, ps. 246-250. L'autor dedica tot un capítol a analitzar els possibles elements comuns entre ambdós retaules.

catalana de l'original francès publicat el 1963,⁽⁵⁷⁾ considera a l'autor del retaule de la Verge de l'Escala més pròxim a la versió italiana de l'estil internacional; en canvi, fa més francès al de Sant Miquel. Tanmateix, cal matisar aquesta opinió mitjançant els resultats de la crítica més recent. Per exemple, els historiadors d'art Dalmasas-Pitarch estableixen un paral·lel entre els retaules de Banyoles i de Castelló d'Empúries i afirmen: "Al costat d'aquesta obra –el retaule de la Verge de l'Escala–, les quatre escenes d'un retaule dedicat a Sant Miquel(...) de Castelló d'Empúries, demostren una fase més avançada de la pintura internacional, relacionada directament amb el corrent flamenc, distint del de Barcelona. En aquestes escenes, la combinació de les dues tendències –la franco-flamenca i la flamenca– es decanta a favor de la segona".⁽⁵⁸⁾

Independentment d'aquestes estimacions, aquestes dues obres d'art –les taules de Sant Miquel de Castelló d'Empúries i el retaule de la Verge de l'Escala de Banyoles– confirmen la pluralitat d'interpretacions amb què es manifestà aquesta tècnica en el camp de la pintura, al segon quart del segle XV.

COMENTARI AL CONTINGUT ARTÍSTIC DE LES TAULES

En tot el que he anat exposant fins aquí sobre les taules de Sant Miquel, m'he referit, segons l'oportunitat, a les reproduccions en color adjuntes. En el que diré a continuació en el present apartat, caldrà, a manca de l'original que es troba al Museu d'Art de Girona, observar dites reproduccions més de prop per captar-ne els detalls. Això permetrà una major aproximació a l'obra d'art.

En primer lloc, cal fer referència a les dimensions del suport que, com s'ha dit, és de fusta, i a la seva estructura artística. Les dues taules subsistents amiden d'esquerra a dreta 242 x 90 i 239 x 90 cm, respectivament. La diferència d'alçada que s'hi observa, es deu probablement a l'acció a ull de l'estri manipulat per la mà infeliç que les va serrar per la part inferior. El conjunt de compartiments apareix emmarcat per una profusa i rica ornamentació arquitectònica finament traçada a base de pilarets molt escultrats, arcs conupials, arcuacions calades i ornaments fitomòrfics de caire naturalista, com és característic del gòtic avançat.

Pel que fa al contingut pictòric de les escenes, cal prèviament tenir en compte la tècnica de pintura al tremp d'ou aplicada al nostre retaule, fórmula utilitzada comunament en aquesta època en què no s'havia introduït encara la pintura a l'oli. D'altra banda, cal així mateix tenir presents els condicionaments que es deriven de models estereotipats, procediment no

57. DURLIAT, M., *L'Art Català* (traducció de l'original francès *Art Catalan*, B. Arthaud, Paris-Grenoble, 1963) Editorial Juventud, Barcelona (1967), p. 268.

58. DALMASES, N. de – JOSÉ I PITARCH, A., *Història de l'Art Català, volum III. L'Art Gòtic s. XIV-XV*. Edicions-62, p. 239.

infreqüent en aquella època. De fet, el procediment miniaturista i de calc podia falsejar, o almenys limitar, l'espoteïtat de l'artista, com també podien fer-ho els criteris dictats en les clàusules del contracte per part dels que feien l'encàrrec.^(58b)

Començant per l'ornamentació a base d'or, s'observa que la seva aplicació a les taules hi és més aviat escassa. El procediment de l'estofat d'or, ben patent per exemple als retaules de Jaume Huguet, no estarà en ús, pròpiament, fins la segona meitat del segle XV. A les taules, l'aplicació de l'or es limita als plans de fons de les escenes de Moisès i del Mont Gàrgan, probablement amb vista a destacar les estructures paisatgístiques i arquitectòniques. En menor proporció també s'aplica a les aurèoles dels personatges sagrats que figuren a les escenes del Judici i de Moisès; i igualment en el dos petits medallons de l'Anunciació.

Tocant al paisatge i a l'arquitectura s'hi detecten, com ja he referit, formes típiques del tres-cents. No obstant això, la tradició florentino-sienesesa es combina armònicament amb la tendència naturalista franco-flamenca i flamenca. S'observa una aproximació al verisme paisatgístic en la vegetació, les roques, els còdols i els tossals de superfície indulant. Pel que fa al fons arquitectònic, s'hi fa patent la influència del nord de França a l'edifici de l'escena de la missa. Els triforis d'elegants traces –característics del segle XIV– es compliquen més encara amb les calades dels finestrals. En general, el moblatge hi és escàs. Tanmateix, destaca la factura de l'enllosat i sobretot la tarima, d'excel·lent execució; a més, cal citar igualment els candelers i les corones dels aristocràtics personatges de l'escena de la missa i, encara, el bàcul del bisbe, la creu processional i uns altres candelers, i finalment l'arc i la fletxa del cavaller Argan, en l'escena doble del Mont Gàrgan.

Reclama l'atenció la riquesa del vestuari. Hauria estat especialment interessant de poder tenir a mà –si existeix encara– el contracte del retaule, per veure els termes en què fou redactat respecte a aquest punt, en una vila coneguda per la qualitat dels seus draps, com en aquell temps era Castelló d'Empúries. Com sigui, la draperia és notable a les taules. En aquella època imperava la moda francesa –la influència italiana no s'experimentaria al nostre país fins a la segona meitat del segle XV–. A les taules, els personatges adults s'abillen amb vestits talars folgats. Tots, llevat del jove arquer que vesteix un gipó de mànegues partides amb punys folrats amb pell; així mateix folrades són les vores de la faldilleta amb obertures als costats, com també ho és de folrat el capell amb què es cofa. Però, particularment sumptuosa és la indumentària del grup de jueus capficats, de l'escena de Moisès, com també, per descomptat, sumptuosa la dels aristocràtics personatges de l'escena de la Missa. Cal remarcar igualment les típiques vestidures litúrgiques dels eclesiàstics; però, sobretot, la valuosíssima capa

58b. És sobradament conegut el fet –perquè l'hàgim d'explicar aquí, i que per altra banda figura en els capítols de la major part dels contractes retaules de l'època– que la part contractant dictava al pintor contractat la disposició del temari, els diferents colors i la seva qualitat que devia aplicar, així mateix l'ús de l'or, etc.

de vellut brocat d'or juntament amb la túnica a la damasquina de la Verge, en l'escena del Judici. En conjunt, un clar exponent, sens dubte, del luxe a què tendia la moda en la indumentària d'aquella època al nostre país.

Ara bé, per captar convenientment la qualitat que confereix excepcionalitat a aquesta obra d'art, cal observar els personatges que figuren a les taules, particularment els rostres. En efecte, en el rostre és on podem descobrir millor el principi d'individualització i aproximació a la realitat que, amb paraules de Subias Galter "anuncien el pas o canvi vers les noves formes".⁽⁵⁹⁾ Concepte que subscriurà Dalmases-Pitarch, quan fent-se ressó de l'anterior cita, escriuen referint-se a les nostres taules: "el principi d'individualització de les figures i llur aproximació a la seva realitat anuncien el pas o el canvi envers les noves formes".⁽⁶⁰⁾ Es refereixen al canvi del pas de l'estil internacional vers el flamenquitant, que he exposat més amunt. Tal perfeccionament pot ser observat en els personatges de gairebé totes les escenes. Cal remarcar, però, el grup de jueus de l'escena de Moisès, en què l'expressió preocupada dels rostres i la mirada que els anima mostra una notable penetració psicològica per part de l'artista. En aquest cas els personatges evidencien magistralment la preocupació del moment. D'altra banda, no es tracta d'elements juxtaposats, sinó que les figures estan en una interrelació sintàctica dins el llenguatge d'expressió plàstica. També destaca la desimbolta figura de l'arquer, distingit i elegant, amb un evident *touch* de gràcia francesa. Si establim una relació entre aquest personatge amb el seu homònim del retaule de Sant Miquel de Cruïlles, de Lluís Borrassà, ens adonarem del camí fet en molt pocs anys. Fins i tot m'atreviria a cridar l'atenció vers el rostre mal afaitat de l'enigmàtic personatge, a penes visible darrera la comitiva aristocràtica de l'escena de la Missa. Què hi fa aquest individu mig partit de cara, que sembla un intrús enmig de tanta gent refinada? Representa el poble plebeu? És un retrat? Talment semblaria extret de la realitat mateixa. Inútilment ens esforçaríem a descobrir rostres tan individualitzats en altres retaules gòtics, no solament dels que hi ha instal·lats al Museu d'Art de la ciutat de Girona, sinó en la resta de l'àrea gironina.

Finalment, vull fer menció del cor d'angelets formant rotllana, de factura monocroma, d'un to rogenc fosc, aplicat d'una manera uniforme al dibuix, que figuren a l'escena del Judici. Es tracta d'una reminiscència arcaïtzant de la planimetria, procediment que va estar en ús al llarg de la seqüència protogòtica, o gòtica lineal del tres-cents.⁽⁶¹⁾

VALORACIÓ DEL RETAULE

Com s'ha pogut veure al llarg d'aquesta exposició, ens trobem davant d'una obra d'art excepcional.

59. SUBIAS GALTER, J., *Les taules gòtiques de Castelló d'Empúries*, Girona (1930).

60. DALMASES, N. de – JOSÉ I PITARCH, A., *Història de l'Art...*, p. 210.

61. GUDIOL, J., *Pintura Medieval* a "Historia de la Pintura en Catalunya", Madrid (1957), ps. 227-293.

En aquesta qualificació hi estan d'acord els millors historiadors de l'art català. Per citar només uns exemples, Dalmases-Pitarch consideren que el retaule de Sant Miquel de Castelló d'Empúries "es troba entre les millors mostres de la pintura gòtica catalana".⁽⁶²⁾ Ja amb anterioritat, Gudiol-Alcolea-Cirlot havien prodigat elogis del retaule: en efecte, segons aquests crítics d'art, "el autor de las tablas de san Miguel de Castelló d'Empúries es tan extraordinario que se encuentra a la altura de los mejores artistas catalanes de todos los tiempos".⁽⁶³⁾ I fins i tot la valoració traspasa els límits dels països catalans: "Las tablas que se conservan de esta pequeña obra de arte dedicada a san Miguel, pueden colocarse entre la mejor pintura hispánica de mediados del siglo XV".⁽⁶⁴⁾

No hi ha, doncs, cap mena de dubte que els autors del retaule de Sant Miquel de Castelló d'Empúries ocupen un lloc destacat en el ric mostrari de la pintura gòtica, en especial del segon quart del segle XV, al nostre país.

ELS AUTORS DEL RETAULE: FRANCESC VERGÓS, JOAN ANTIGÓ I HONORAT BORRASSÀ

Durant llargs anys el retaule havia estat considerat una obra anònima. El professor Chandler R. Post en publicar la seva voluminosa obra iniciada el 1930 *A History of Spanish Painting*⁽⁶⁵⁾ –no traduïda al català ni al castellà–, dedicà una especial atenció a l'estudi de les taules. Aplicà a l'aleshores anònim autor la denominació genèrica, però per altra banda reducció inequívoca, de *The Ampurias Master*. Aquesta denominació fou adoptada pràcticament, i en ocasions ampliada amb més precisió, per alguns historiadors de l'art per la de *Mestre de Castelló d'Empúries*.⁽⁶⁶⁾

Després de la citada publicació als *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* dels anys 1988-89, on vaig donar a conèixer dos documents que revelen els pintors que intervingueren en el retaule de Sant Miquel, avui ja no és cap secret el seu origen artístic. L'única font documental consisteix en dues cartes de pagament, o àpoques. La primera cronològicament parlant, a favor de Francesc Vergós, pintor ciutadà de Barcelona. En el document es fa constar que el pagament es feia en virtut de la intervenció del procurador general del comtat, Pere Destorrents. L'altra àpoca fa referència a la quantitat

62. DALMASES de N. – JOSÉ I PITARCH, A., *Història de l'Art...*, p. 210.

63. GUDIOL, J. M. –ALCOLEA G., S. – CIRLOT, J. E., *Historia de la Pintura en Cataluña*. Ed. Tecnos, Madrid, 114-115.

64. GUDIOL, J., *Historia de la Pintura Gòtica en Cataluña*. Edicions Selectes, Barcelona (1944), p. 48.

65. POST, Chandler R., *A History of Spanish Painting*, vol. VII, Part II. Cambridge-Massachusetts (1938), p. 772. Es tracta d'una reducció de "the Master of Castellon de Ampurias".

66. Per exemple, GUDIOL; J. *Historia de la Pintura gòtica en...*, p. 48, ha adoptat "Maestro de Ampurias"; FREIXAS, P., *L'Art Gòtic a Girona, s. XIII i XV*, Girona (1983), p. 180, citant POST.

que els pintors Joan Antigó i Honorat Borrassà, ciutadans de Girona, per mitjà del seu procurador Antoni Banyoles, mestre de cases afincat a Castelló, cobraren una quantitat per haver donat acabament al retaule, d'acord amb l'estipulat en els capítols del contracte. Ambdós documents es troben explicats en detall a l'esmentada publicació.⁽⁶⁷⁾ El que interessa aquí és donar a conèixer les dades fins avui recollides sobre aquests tres pintors, autors del retaule.

El pintor barceloní Francesc Vergós,⁽⁶⁸⁾ a qui sol anomenar-se primer o el Vell, –consta que existia un altre Francesc Vergós, pintor de Barcelona, cronològicament posterior– en realitat gairebé havia passat desapercebut.⁽⁶⁹⁾ Malgrat això, teníem notícia d'aquest pintor des de l'any 1407.⁽⁷⁰⁾ Tot amb tot, a l'escassíssima documentació coneguda d'aquest artista, vaig tenir ocasió d'aportar, a l'esmentada publicació, algunes dades noves que permeten relacionar alguns caps solts. Per exemple, crec d'interès aprofundir la relació que Francesc Vergós tingué amb el jove pintor Llorenç Madur en la confecció d'un retaule destinat al convent dels dominics de Puigcerdà l'any 1450. Tres anys més tard, a principis del 1453, a Francesc Vergós li sobrevingué la mort, deixant el retaule inacabat. El març d'aquest darrer any, el pintor Bartomeu Bossom, que regentava a Castelló d'Empúries l'obrador del seu sogre el pintor Pere Comes, es comprometé mitjançant contracte a desplaçar-se a Puigcerdà per perfeccionar el retaule inacabat. L'acompanyà en qualitat de pintor ajudant Llorenç Madur, que en el contracte anomena a Bossom –*magistro meo*–.⁽⁷¹⁾ A més, consta que aquest retaule fou acabat el novembre del mateix any.⁽⁷²⁾ Les taules anònimes de sant Joan Baptista i sant Esteve del Museu d'Art de Catalunya, procedeixen de la Capella de Nostra Senyora de Gràcia de Puigcerdà, i, a la vegada, deriven del retaule de l'altar major dels dominics d'aquella mateixa vila.⁽⁷³⁾ Alguns crítics han detectat

67. PUJOL, M., *El Retaule... Descoberta...*, ps. 238-241 i 253-254.

68. No confondre amb Francesc Vergés o Bergés, igualment pintor de Barcelona que per l'any 1448 residia en el "Quarter de Frà Menors" d'aquesta mateixa ciutat.

69. MADURELL, J. M., *El pintor Lluís Borrassà. Su vida, su tiempo, sus seguidores y sus obras. Regesta documental de pintores siglos XIII-XIV*, a "Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona". Vol. VII. Año 1949. Ps. 203-206.

70. DURAN I SANPERE, A., *Barcelona i la seva història. L'Art i la Cultura*. Documents de Cultura. Curial. Barcelona (1975), sobre els pintors Vergós, vegeu ps. 180-203.

71. AHG, Cast. vol. 704, not. Gabriel Nadal.

72. AHCP, Manual 1452-1454, not. Lluís Caselles-Ramon Mauri. El convent dels dominics de Puigcerdà, l'any 1440 consagrà l'altar major, restaurat dels desperfectes causats pel terratrèmol de l'any 1428, i degudament embellit (Vegeu DIAGO, F., *Historia de la provincia de Aragón de la orden de los predicadores* (1599). Una dècada més tard –1450–, la comunitat decidí continuar l'obra de l'embelliment de l'altar amb un retaule que fou contractat amb el pintor barceloní Francesc Vergós, assistit pel jove pintor Llorenç Madur.

73. GALCERAN VIGUÉ, S., *La ocupación francesa de 1462 al 1493 y Ntra. Señora de Gracia*, Ripoll (1970), p. 77 i nota 21. L'autor, després d'emetre l'opinió que l'any 1835, amb l'abandó del convent per part de la comunitat dels dominics, va ser desmuntat l'altar major (retaule inclòs), en una nota afirma que les esmentades peces (sant Joan Baptista i sant Esteve) juntament amb altres que integraven dit altar de sant Domènec, procedien de l'extingit temple dels agustins, que primitivament pertanyia als franciscans. Si totes aquestes suposicions poguessin demostrar-se, invalidarien la possible relació de Vergós, Bossom i Madur amb les esmentades taules de Puigcerdà del Museu d'Art de Barcelona

suggestives analogies entre les taules de Sant Miquel de Castelló d'Empúries i les taules de Sant Joan Baptista i Sant Esteve de Puigcerdà. Avui, aquestes dues taules s'atribueixen a l'anomenat Mestre de la Seu d'Urgell.⁽⁷⁴⁾ És oportú recordar aquí que el pintor Llorenç Madur, que l'any 1453 no havia assolit encara la majoria d'edat –*minoris etatis*, com consta al document de referència–,⁽⁷⁵⁾ figura anys més tard com a pintor de la Seu d'Urgell i Cerdanya.⁽⁷⁶⁾ Aquesta, tal vegada podria ser una pista, a manca d'altres, per introduir-nos en la pintura –avui encara ignota malgrat la seva intervenció en el nostre retaule– de Francesc Vergós. D'altra banda, el pintor Esteve Solà, com a aprenent al taller que Mateu Alemany tenia establert a Castelló d'Empúries,⁽⁷⁷⁾ pogué observar de prop l'estil d'aquest mestre en el retaule de Sant Miquel ja construït.

Pel que fa a Honorat Borrassà, ciutadà de Girona, sabem que era fill de Francesc Borrassà –*pictor clarissimus*– i nét del patriarca del clan Borrassà, Guillem –*pictor Castilionis* l'any 1351– i nebot de Lluís Borrassà, que des del seu taller de Barcelona difonia la pintura internacional. Consta documentalment que Honorat és l'autor del retaule del seu homònim i el de la capella del bisbe de Pau, a la seu de Girona, avui desapareguts. Així mateix signà contracte, el 20 d'agost de 1446, d'un retaule destinat al monestir de la Mare de Déu del Roure, amb la condició expressa que determinats elements havien d'executar-se a semblança del retaule de Sant Andreu, també de la seu gironina.⁽⁷⁸⁾ Tots aquests retaules actualment són inexistents. Un recull de notícies sobre Honorat i els pintors Borrassà en general, es troba en el meu treball sobre la descoberta dels autors del retaule.⁽⁷⁹⁾ Per a la seva execució, Honorat Borrassà, tot just casat, s'associà, com tot seguit veurem, amb el seu cunyat Joan Antigó.

Igualment ciutadà de Girona, Joan Antigó, estava vinculat al cercle gironí dels Borrassà no solament per raons de parentiu, sinó també per haver-se probablement format a l'escola dels Borrassà. El seu pare, Antoni Antigó, destacà com a mestre major de l'obra de l'església de Santa Maria de Castelló d'Empúries a partir de l'any 1411⁽⁸⁰⁾, intervingué en qualitat de jurat en la cèlebre decisió a favor de la continuïtat de la nau única per a la seu

74. Vegeu, a GEC, "Puigcerdà" Rebagliato-Lloret, Vol. 18. Barcelona 3^a Reimp. (1992), p. 440.

75. AHG, Cast., vol. 704, not. Gabriel Nadal.

76. MADURELL MARIMON, J.M. *El Arte en la Alta Comarca de Urgell...*, 11, 33, 101, 102. vegeu del mateix autor *El pintor Lluís Borrassà...*, citat, on hi ha *Regesta. Documental de pintores, siglos XIII-XIV*, p. 149.

77. AHG, Cast. vol. 652, not. J. Sabater. El contracte d'aprenentatge de l'ofici de pintor d'Esteve Solà amb el mestre castelloní Mateu Alemany, data del 29 de desembre de 1463 i és vàlid per dos anys.

78. AHG, Girona-2, Sig. 216, not. J.F. Calvó.

79. PUJOL, M., *El retaule de sant Miquel... Descoberta...*, ps. 240-242, 244-245, 250-254. Vegeu també CLARA, J. *Precisions i nous documents sobre els pintors Borrassà (segle XIV-XV)*, a *AIEG*, vol. XXIX (1927), ps. 129-142.

80. AHG, Cast. vol. 629 i AHG, Girona-8. Sig. 75, not. B. Escuder.

gironina. Consta que el pintor Joan Antigó executà diversos retaules, com ara el de la capella de sant Roc de Vilablareix (1435), el de Sant Gregori (1435), el de sant Vicenç de Montcal (1442); data aquesta darrera que cal tenir en compte en relació al de Sant Miquel de Castelló d'Empúries iniciat el 1441, segons la documentació que he aportat, sobretot pel que fa als treballs previs del suport de fusta. Aquesta circumstància plantejaria un possible cas d'una certa incompatibilitat si Joan Antigó fos el qui va iniciar el retaule de sant Miquel pel que fa igualment a l'anomenat suport. A més dels retaules citats, en completà d'altres, com el de la Verge amb l'Infant, de Vilademany, inacabat per defunció de Francesc Borrassà, i el de Santa Caterina, de la seu de Girona, a instàncies de la vídua de Jaume Borrassà, i igualment inacabat per traspassament d'aquest membre de la família Borrassà,⁽⁸¹⁾ de la qual el pintor Antigó formava part per haver contret segones núpcies amb Caterina, germana del seu soci Honorat.⁽⁸²⁾ Totes les obres que hem esmentat executades per Joan Antigó, i en les que intervingué d'alguna manera, només podem rastrejar-les a través dels documents. L'única obra subsistent d'aquest pintor, coneguda abans de la meua publicació sobre la seva participació en el retaule de Sant Miquel, és el de la Verge de l'Escala, de Banyoles (1437-1439).⁽⁸³⁾ Cal puntualitzar, finalment, que en la relació de treball entre Joan Antigó i Honorat Borrassà, en els documents referents al retaule de Sant Miquel, Antigó figura en primer terme.⁽⁸⁴⁾

A l'època del cobrament del darrer termini que rep el mestre de cases de Castelló d'Empúries Antoni Banyoles, en qualitat de procurador dels associats Joan Antigó i Honorat Borrassà hi ha una expressió que introdueix un element nou sobre els guardapols del retaule: la quitança no excusava de fer i acabar els pertinents guardapols, al qual per justícia ambdós pintors estaven obligats.⁽⁸⁵⁾

No vull repetir aquí el que vaig escriure en el referit article. Sols vull remarcar que pretendre atribuir a cadascun d'aquests pintors la part que els correspon en l'elaboració del retaule, és a dir, arriscar-se a atribucions concretes sense el testimoniatge de documents d'arxiu, avui per avui no localitzables, és pràcticament impossible. I això, al meu parer, fonamentalment per dues raons: la primera, la manca de suficients punts de referència, sobretot pel que fa a Honorat Borrassà, del qual, per no disposar de cap mostra de la seva producció d'abans ni de després, ho ignorem tot respecte als trets personals de la seva pintura. Amb tot, és lícit conjeturar que aquesta reflectiria en més o menys grau la influència borrassiana, obrint-se, però, als nous corrents. Crec, per altra banda, que se sentiria fortament

81. AHG, Girona-7, Sig. 89, not. A.B. Ferran. Vegeu també MADURELL, J.M. *El pintor Lluís Borrassà*, citat.

82. AHG, Girona-8, Sig. 75, not. B. Escudero i AHG, Girona-4, Sig. 204, not. Ferrer Sa Sala.

83. FREIXAS, P., *Punt Diari*, Girona, 1 des. 1979.

84. AHG, Cast., vol. 637, not. J. Sabater.

85. *Ibidem*.

atret per les formes i manera de pintar del seu soci, d'acusada personalitat artística, Joan Antigó. Pel que fa a Francesc Vergós, el fet que només consti documentalment com a executor de dues figures o imatges, planteja un dels enigmes més espinosos entorn del retaule. No és cosa fàcil d'admetre que només per dues figures, els pabordes haguessin recorregut a un pintor barceloní, si no fos que es tractaria probablement de dues figures rellevants en relació al tema, com serien les imatges de sant Miquel i el Drac, de tamany gran a la taula central. Tanmateix podria tractar-se d'altres que figuren a les taules subsistents. En tal cas, insisteixo, les taules de Sant Joan Baptista i Sant Esteve, procedents dels dominics de Puigcerdà, podrien donar alguna sorpresa. L'únic, en el moment actual, amb qui podem establir d'una manera més aproximada possibles connexions és Joan Antigó. Amb tot, caldrà tenir molt en compte la dècada que separa el retaule de la Verge de l'Escala, de Banyoles, del de Sant Miquel de Castell d'Empúries. Però, a més de les escenes dels plafons, serà convenient també considerar en el retaule banyolí les figures pintades a les parts laterals i intermèdies, i sobretot les dels medallons del capdamunt. A l'esmentat article vaig intentar exposar en detall les parts aparentment comunes a ambdues obres d'art –la de la Verge de l'Escala i la de Sant Miquel– amb l'objecte, si era possible, d'establir una major aproximació de l'estil de Joan Antigó, en relació amb les nostres taules. L'altra raó que abans he enumerat com a impediment per a la identificació de les parts atribuïbles a cadascun dels tres autors, és la greu mutilació de què ha estat objecte, com ja ha estat explicat, el nostre retaule. En efecte, podria succeir que la part que creguéssim que correspon a un artista en concret, fos precisament la inexistent.

Malgrat les limitacions en què ens movem, no hi ha res que minvi el mèrit que correspon a cada un dels coautors, de qui sabem amb certesa documental que intervingueren d'alguna manera en l'execució d'aquesta bellíssima i extraordinària obra d'art, una bona mostra de la qual sortosament podem contemplar encara avui.

APÈNDIX DOCUMENTAL

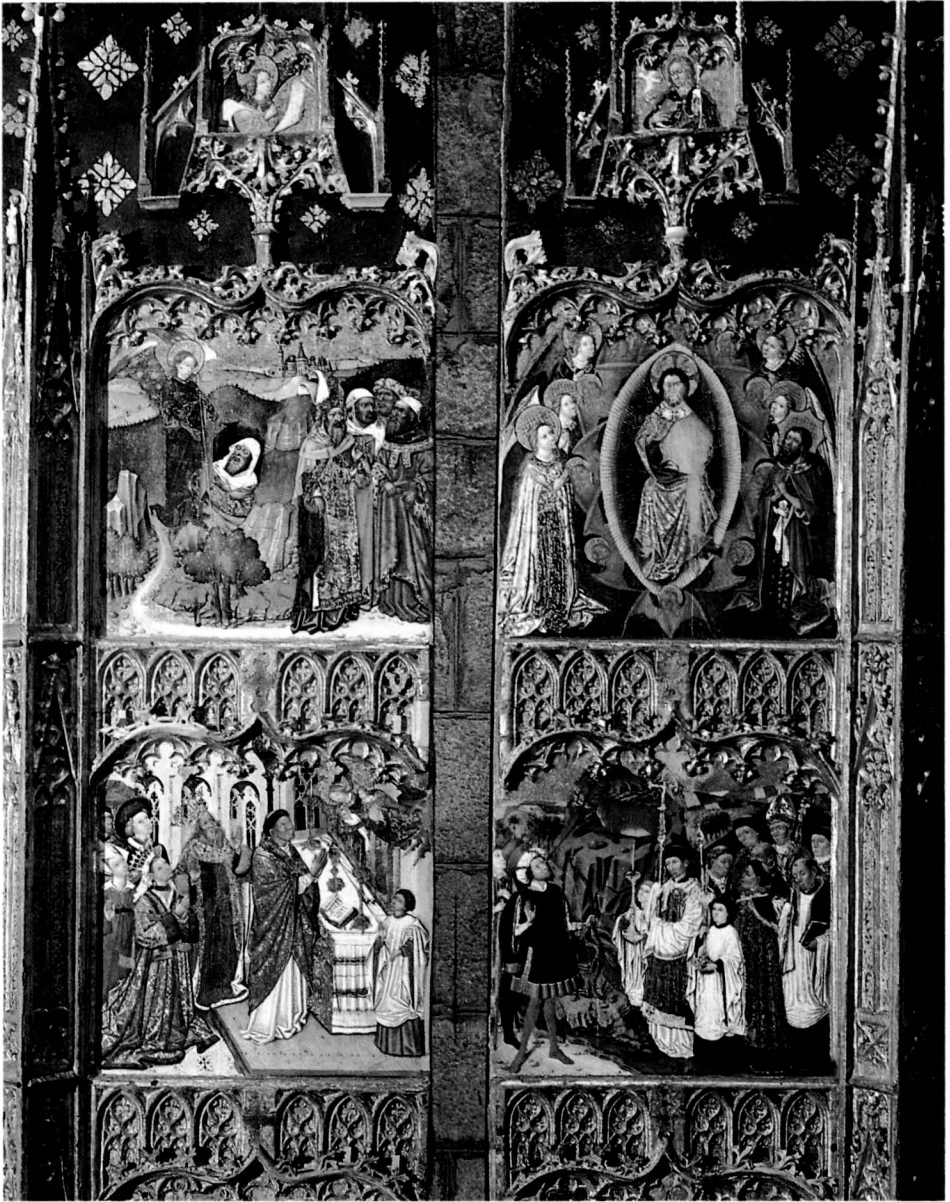
1405, 23 de desembre. Època per valor de 79 lliures 15 sous m. dels venciments corresponents anys 1401 al 1405, lliurades pel claver de la universitat a favor del benefici sacerdotal a la capella de sant Miquel de l'església parroquial de Santa Maria, fundat pel jurisperit de Castelló d'Empúries Bernat Portes. El destinatari de dites quantitats fou el clergue beneficiat Bernat Cortada.

AHG, Castelló. Vol. 1846. Clavaria 1404-1408.

Bernardus Portes, jurisperitus ville Castilionis Impuriarum, habens de subscriptis donacionem a Bernardo Cortada, clerico tonsurato obtinens beneficium sacerdotale per me in capella sancti Michaelis constructa intus ecclesiam beate Marie dicte ville institutum, prout de dicta donacione mea constat quodam publico instrumento inde confecto Castilione die nona mensis maii anno proximo preterito a nativitate Domini Millesimo Quadringentesimo Quarto, in posse discreti Berengarii de Plano, notarii Castilionis, nomine predicto confiteor et recognosco vobis dicto Bartholomeo Alberti, clavario licet absenti, quod vos solvistis michi in modum subannexum illas septuaginta novem libras et quindecim solidos malgorenses que et qui michi nomine predicto debebantur, scilicet pro solucione mensium februarii et augusti annni nativitatis Domini millesimi quadringentesimi primi, quindecim libras decem et novem solidos malgorenses. Et pro solucionibus mensium februarii et augusti anni a nativitate Domini M CCCC secundi, alias quindecim libras decem et novem solidos malgorenses; et pro solucionibus mensium februarii et augusti anni nativitatis Domini M CCCC tercii, alias quindecim libras decem et novem solidos malgorenses; et pro solucionibus mensium februarii et augusti anni proximi preteriti quadringentesimi quarti, alias quindecim libras decem et novem solidos malgorenses; et pro solucionibus mensium febroarii et augusti proximi preteritorum anni presentis et infrascripti, residuas quindecim libras et decem et novem solidos malgorenses pretextu et occasione illarum quindecim librarum decem et novem solidorum malgorensium rendalium et annualium, quas et quos universitas dicte ville michi, nomine predicto, facit et prestat ac facere et prestare tenetur anno quolibet per duas anni equales soluciones de censuali mortuo ad rationem duodecim denariorum malgorensium pro libra. Predictas autem LXX novem libras et quindecim solidos malgorenses a vobis, dicto clavario, habui et recepi in hunc modum, videlicet quod ex eisdem exsolvistis michi, nomine prefato, et ego a vobis per manus dicti Johannis Busigues, emptoris una cum aliis dicte impositionis, numerando habui et recepi realiter et de facto ad meam voluntatem quinquaginta tres libras et quatuor solidos malgorenses; et totum residuum ad complementum dictarum LXXIX librarum XV solidos malgorenses, quod summam capit viginti sex libras undecim solidos et octo denarios malgorenses, dicte universitati gracione remisi, et pro remis et relexatis haberi volui. Et ideo renuncio de predictis omnibus LXXVIII^o libras XV solidos malgorenses. Absolvo, etc., et facio apocham, etc. Liberantur instrumenta, etc.

Testes: discretus Anthonius Çabaterii, notarius, et Johannis Buldoni, scriptor Castilionis.

Actum Castilione, die XXIII decembris, anno predicto (1405).

















1427, 18 de setembre. Acta de la institució de la Confraria de sant Miquel Arcàngel a l'església parroquial de santa Maria de Castelló d'Empúries, pel bisbe de la diòcesi, Andreu. La confraria estava integrada pel ram de la mercaderia –botiguers, mercaders, especiers i candelers– i pel ram de l'escriptura –notaris i escrivans–. L'acta conté els capítols pels quals es regirien els confreres.

AHG, Castelló. Vol. 590. Notaria Pere Janer.

In nomine sancte et individue Trinitatis, Patris et Filii et Spiritus Sancti ac gloriosissime Virginis Marie, domini nostri Jhesu Christi genitricis, sine qua nullum bonum opus incipi debet nec ad finem optatum pervenire comode potest. Ex eo quia hec sancta Trinitas secundum commune essenciam individua et secundum personales proprietates ut per Moysen et sanctos prophetas alioque famulos suos positum fuit juxta ordinatissimam dispositionem temporum doctrina humano generi tribuit salutarem. Et tandem Unigenitus et Dei Filius Jhesus Christus a tota Trinitate comuniter incarnatus ex Maria semper Virgine, Spiritus Sancti cohoperacione conceptus verus homo factus ex anima racionabili et humana carne compositus una in duabus naturis persona, viam vite manifestius demonstravit qui tamen secundum divinitatem sit immortalis et impassibilis idem ipse secundum humanitatem factus est passibilis et mortalis. Qui etiam pro salute humani generis in ligno crucis passus et mortuus descendit ad inferos, resurrexit a mortuis et ascendit in celum. Set descendit in anima et resurrexit in carne ascenditque pariter in utroque venturus in fine seculi judicaturus vivos et mortuos et redditurus singulis secundum opera sua tam reprobis quam electis, qui omnes cum suis propriis corporibus resurgent que nunc gestant ut recipiant secundum sua sive bona sive mala fuerint, illi cum diabolo per penam perpetuam et isti cum Christo gloriam sempiternam. Nos igitur Andreas Dei et Apostolice Sedis gratia Episcopus Gerundensis, predictis attendis et consideratis, attento etiam quod una est fidelium universalis Ecclesia extra quam nullus omnino salvatur, in qua idem ipse sacerdos est sacrificium Jhesus Christus, cuius corpus et sanguinis in sacramento altaris sub specibus panis et vini veraciter continentur transubtanciatis pane in corpus et vino in sanguinem potestate divina, ut ad perfficiendum mysterium unitatis, accipiamus ipsi de suo quod accipit ipse de nostro. Et aliud sacramentum quod est Baptissimi, quod ad Dei invocacionem et individue Trinitatis, videlicet Patris et Filii et Spiritus Sancti consecratur in aqua tam parvulis quam adultis in forma Ecclesie a quocumque rite collatum, profficit ad salutem. Et si post suscepcionem Baptissimi quiscumque prolapsus fuerit in peccatum per veram potest penitentiam reparari, non solum autem virgines continentes, verum etiam conjugati per fidem rectam et operacionem bonam placentes Deo, ad eciam eternam beatitudinem pervenire, ut testatur sacra scriptura. Et quia credimus et firmiter opinamur quod venerabiles mercatores, ypothecarii, candalerii, notarii, scribe et alii inferius nominandi, auxilio dicte Trinitatis sancte invocato, tamquam Christi fideles ac cupientes et affectantes ad dictam eternam beatitudinem pervenire juxta superius positam formam quandam ordinarunt, crearunt et statuerunt istam confraternitatem sive confrariam ad Dei et totius curie celestis et beati Michaelis archangeli et totius chorus angelorum cultum, gloriam et honorem, pro cuius fundacione quedam per ipsos fuerunt facta, ordinata et firmata inter ipsos capitula que pro ipsorum parte nobis fuerunt exhibita et presentata pro ipsa laudando, approbando, confirmando et auctorizando. Quequidem capitula sunt huiusmodi seriej: Com segons dit de la santa scriptura e aprobacio dels sants doctors de aquella, cascun fahell christia deu sembrar sement de la terra, ço es en la

present vida, la qual sement deu esser de virtuts e obres de caritat, migensant les quals puxa aconseguir per divinall fruhicio aquell goig inextimabla de veure la essencia divinall en la qual ha repos sens treball, vida sens mort, goig sens tristor, sanitat sens malaltia, e finalment tot compliment de tota banuyrança sens algun deffalment eternalment possehidor. E pertall que migensant la gracia del Sant Sperit en la qual relohex habundantment tota perfeccio de virtuts les coses demunt narrades se puxen pus facilment aconseguir, seran per los dejus anomenats ordinades les ordinacions e capitolls següents, E com segons dit del glorios apostoll e secretari e doctor del nostre mestre Jhesus, en cascun acta comensador devem prematre lo nom de la Santa Trinitat, per ço que aquell millor endreç aquell acte comensador en tota bona perfeccio e final conclusio. Emperamor daço, lo nom del Pare e del Fill e del sant Sperit invocat, los honorables e discrets en Guillem de Vallsecha, P. Camps, Johan Exarrat, Bernat Busigues, P. Nadall, Francesch Stot, P. Roses, Ffrancesch P. Caragoll, Johan Domenech, Barthomeu Alot, P. Mauraylars, Joan Rovira, Jacme Caules, Bernat Sauri, P. Caragoll, Johan Borrell, Castaylo Comte, Andreu Sauri, Nicholau Borsiana, Ffrancesch Saplana, Jacme Terramala, Ffrancesch Colell, Johan Andreu, tots usants ensemps e deparadament de art de mercaderia, butiguers, speciaria e candalers; Michael Guitard, licenciati en decrets, Bathomeu Buffill, P. Janer, P. Gonyador, P. Sartra, Johan Buffill, Berenguer Pla, P. Borraça, P. Nadall, Johan Buldo, notaris; Anthoni Borraça, Michel Janer, Anthoni Fresquet, Guillem Pla, Marturia des Soler, Michel Jacme e Johan Sirvent, scrivans; procehiren en fer ordinar e en per tostems tenir e servir los capitolls e ordinacions següents: primerament, constituhiren e ordinaren los demunt anomanats una sancta confraternitat o confadria sots invocatio del benuharat e glorios mosser sent Michael Angell e princep de la Cavalleria dels Angells del cell, celebradora cascun any solemnement lo vuyte dia del mes de Maig ab los divinals officis en la capella construhida sots invocacio del dit glorios mosser sent Michael dins la sglesia de la sagrada verges Maria en la dita vila, tant com als demunt anomanats plaura, o en altre loch o sglesia en la qual los demunt anomanats, e encara tots aquells qui en lo temps present e sdevanidor en per tostems usaran en la dita vila de art de mercaderia, butiguers, species e candalers, de una part, e tots los notaris e scrivans habitants e habitadors en la dita vila are o en sdevanidor, de la altra part, tots ensems en o departidament, sien tenguts lo dit dia fer gran festa e solemnitat a honor e reverencia de la sancta Trinitat e del dit glorios mosser sent Michael, e de esser en lo dit Offici divinall quis celebrara lo dit dia en la missa celebradora en la dita capella. Si empero aquella jornada seran dins la dita vila o parroquia daquella, si donchs just impediment no havie, sots pena de cinch sous malgoresos a cascun e per cascuna vegada que contrafaria, e la terça part a la cort de la senyoria de la dita vila. Item que lendema del dit vuyte dia del dit mes de Mag sia fet e celebrat un aniversari general per anima de tots los confreres de la dita confadria de tots fahells deffunts en la dita sglesia de madona Sancta Maria, o an aquella sglesia que los pobordres o procuradors de la comfradria dessus dita volran e ordinaran e en la forma e manera que per los pobordres o procuradors demunt dits sera ordenat. Item que celebrat lo dit aniversari sien aqui matex o aquella hora o dia que ells plaura, elegits per los demunt anomanats qui are son o per temps seran dels dits officis o arts o per la maior part daquells, dos procuradors o pobordres, lo un dels qual sia del dit art de la mercaderia, butiguers, speciars e candalers. e laltre sia del dit art de notaris e scrivans, los quals hagen potestat e carrech de regir e governar la dita confadria e totes les coses e actes daquella per tot aquell any; e que cascun comfrare sia tengut de obesir e obtemperar als manaments e ordinacio daquells. Item que los demunt

anomanats puxen elegir en la forma que demunt dos bons homens, la un dels dits mercaders, butiguers, species e candalers, laltre dels dits notaris e scrivans, los quals seguesquen los conseyls celebradors entre any per los honorables Consols de la dita Vila. Item que sia feta una caixa dins la qual sien stonyats tots los emoluments e altres coses pertanyents a la dita comfadia. Item que cascun dissapte los dits procuradors o pobordres de la dita comfadia hagen carrech de levar o fer levar de cascun comfrare, so es per la cap de casa de la dita comfadia, los quals hagen a metra dins la dita caixa per servir a les coses necessaries a la dita comfadia un diner malgores. Item que cascun comfrare de la dita comfadia qui are es ni per temps sera sia tengut de esser e acompanyar cant request ne sera per los dits procuradors o pobordres a soterrar cascun cors e albat qui sia de confrare de la dita comfadia, so es dels officis demunt anomanats sots pena de un solido malgores gonyadora segons que demunt. Item que los dits pobordres o procuradors de la dita comfadia se puxen ajustar e congregar en semps ab los comfreres de la dita comfadia o la maior partida daquells, e puxen fer e ordonar altres capitolls a proffit e utilitat de la dita comfadia e los ja fets corragir e smenar si ben lurs sera vist fahador, tota vegada que lurs plaura. Item que sia fet un ciri compatent a coneguda dels dits comfreres o de la maior partida daquells en lo qual sia pintada la image del dit glorios mosser sent Michael tinent lo drac entre les cames, segons es acostumat de deboxar, e que no si puxa fer negun altra senyall de negun dels officis o arts demunt anomanats, lo qual ciri stigua devant laltar del dit glorios mosser sent Michael, e servescha a illuminar lo precios cors de Jhesu Christ en les misses qui en lo dit altar seran celebrades, lo qual ciri los dits comfreres tinguen a la dita capella tant com lurs plaura. Item que cascun comfrare de la dita comfadia hage e sia tengut de congregar e ajustar se en semps ab los altres comfreres de la dita comfadia, tantost com request ne sera per part dels dits procuradors o pobordres de la dita comfadia an aquell loch en lo qual sera ordonat per los dits procuradors o pobordres de la dita comfadia per qualsevoll raho los fassen ajustar tochant negociis de la dita comfadia, sots pena de dos solidos malgoresos gonyadora segons que demunt. Item constituiren e ordonaren los dits comfreres que sien fets quatre ciris, los quals sevesquen acompanyar qualsevoll dels dits comfreres en lurs sepultures puscha sien corsors e lurs fills e filles, tant sera a Déu plasent que daquesta vida spiraran. Item constituiren e ordonaren que a cascun dels dits comfreres deffunts lo dia de lur sepultura sia celebrada una missa baxa, per la qual haie lo prevera qui aquella celebrera, ordonador per los dits procuradors o pobordres en Reverencia de Déu e del glorios mosser sent Michael e en remissio dels peccats del dit deffunt comfrare e de tots los altres comfreres un solido malgores pagador dels emoluments de la dita comfadia. Item constituiren e ordonaren los dits comfreres que tots aquells pels dits comfreres qui per los dits procuradors o pobordres seran requests de portar lo lit de algun dels dits comfreres deffunt dels officis demunt anomanats la hora quell iran soterrar, hagen aquell aportar tota scusa apart posada, e qui lo contrari fara pach per cascuna vegada dos solidos malgoresos gonyadora en la forma que demunt. Nos igitur considerantes tam pium et sanctum propositum ac ordinationes et capitula nominatas, positas ac nominata et posita, ipsisque visis et perlectis et diligenter examinatis semell et pluries, que non modicum contribuunt gloriam et honorem omnipotentis Dei et tocuis curie celestis et dicti gloriosi Archangeli sancti Michaelis ac salutem animarum ipsorum confratrum et aliorum qui pro tempore fuerunt confratres ipsius confratie. Nostrique pastoralis officii intersit intendere in augmentacionem glorie et honoris Dei omnipotentis et ad salutem animarum Christi ffidelium potissime nobis comissorum, de quarum cura reddituri sumus rationem. Gratis et ex certa scientia ac

ex causis premissis auctoritateque dicti nostri pastoralis officii quo fungimur in hac parte, com hoc presenti publico instrumento omni tempore valituro, laudamus, approbamus, ratificamus et confirmamus predicta capitula omnia et singula superius inserta et posita et omnia et singula in eisdem contenta et apposita juxta eorum seriem pleniorum eisdemque omnibus et singulis supra dictis auctoritatem nostram interponimus pariter et decretum. Mandantes per hanc eandem sacriste maiori, precentori, ebdomadis et aliis clericis et presbiteris, beneficiatis in dicta ecclesia beate Marie dicte ville Castilionis, et aliis quibusvis personis quarum intersunt et interent act interesse potest seu poterit nunc vel eciam in futurum, quatenus preinserta capitula et omnia alia universa et singula supradicta, prout superius dicta et posita sunt juxta sui seriem pleniorum, teneant firmiter et observent ac ab aliis teneri et observari faciant inconcusse et nullatenus contraveniant vel faciant aut contravenire vel facere permitant, si de nostri confidunt gracia et amore. Hec igitur omnia et singula supradicta facimus, paciscimur et promittimus in manu et posse notarii infrascripti tamquam publice persone hec a nobis nomine dicte confratrie et confratrum ipsius ac omnium aliorum quorum interest et interent ac potest seu poterit interesse nunc vel eciam in futurum, legitime stipulantis, paciscentis et recipientis. Mandantes ulterius de predictis omnibus et singulis instrumentum publicum unum et plura et tot quot perita fuerint fieri ac dictis confratribus seu eorum prepositis tradi si et cum habere voluerunt per notarium infrascriptum ad habendum de premissis memoriam in futurum. Que fuerunt acta et per dictum reverendum dominum Episcopum firmata, laudata et auctorizata intus cameriam domus discreti Johannis Carbonelli, presbiteri et precentoris dicte ecclesie beate Marie dicte Ville Castilionis, quam habet et possidet prope dictam ecclesiam beate Marie, die videlicet decima octava mensis septembris, anno a nativitate Domini millesimo CCCC^o vicesimo septimo, presentibus et ad premissa vocatis pro testibus specialiter et assumptis honorabilibus et providis viris dominis Dalmacio de Raseto, doctore, archidiacono maiore, Petro de Darnicibus, sacrista maiore, Jordane de Avinione, licenciatis in decretis, canonicisque ecclesie sedis Gerunde, dicto Johanne Carbonelli, precentore dicte ecclesie, et pluribus aliis in multitudine copiosa, ac me Petro Janerii, notario infra nominando, qui predicta requisitus recepi.

Textos que mostren que el juliol de l'any 1441 ja s'havia començat a construir el retaule de sant Miquel.

– Jaufridus Johannis, alias Bofill, falconerius ac habitator et verus incola ville Castilionis... Item dimitto confratrie beati Michaelis Archangeli... de novo ordinate in altare sancti Michaelis constructo in dicta ecclesia beate Marie, decem solidos. Et si forte fiat aliquod retrotabulum in dicta capella, dimitto dicto casu dicto retrotabulo seu in adiutorim dicti retrotabuli triginta solidos malgorenses...” (19 nov. 1428) (AHG, Cast. vol. 546, not. P. Jacme).

– “Johannes Taravaus, presbiter beneficiatus in ecclesia beate Marie ville Castilionis instituto unam missam..., qualibet septimana ...in lune in capella sti. Laurentii vel sti. Michaelis, etc.” (1 agost 1438) (AHG, Cast., vol 596, not. P. Janer).

– “Catharina, uxor Berengarii Perpiniani, q.^o laboratoris... Item, dimitto capelle et confrarie sti. Michaelis constructe in dicta ecclesia bte. Marie pro ornamentis seu retrotabulo ibi fiendo per confratres dicte confratrie, 5 solidos 6 denarios malgorenses...” (1 juliol 1439) (AHG, Cast., vol 596, not. P. Janer).

– “Franciscus Palau, textor ville Castilionis... Item dimitto retrotabulo fiendo in capella sancti Michaelis constructa in dicta ecclesia, V solidos malgorenses...” (23 jul. 1439) (AHG, Cast., vol. 596, not. P. Janer).

– “Petrus Coll, sutor... Item dimitto retrotabulo quod est inceptum fieri in altari beati Michaelis constructo in dicta ecclesia beate Marie... V solidos malgorenses...” (16 jul. 1441) (AHG, Cast., vol. 596, not. P. Janer).

– “Clara, uxor Petri Casals q^o, sutoris ville Castilionis... Item dimitto retrotabulo fiendo in altari sancti Michaelis constructo in ecclesia beate Marie ipsius ville... quinque solidos malgorenses...” (10 febr. 1442) (AHG, Cast., vol. 596, not. P. Janer).

– “Columba, uxor Guillelmi Andree, paratoris ville Castilionis... Item dimitto altari sancti Michaelis constructo in dicta ecclesia beate Marie dicte ville, videlicet pro retrotabulo ibi incepto et fiendo... V solidos malgorenses” (25 jul. 1442) (AHG, Cast., vol. 596, not. P. Janer).

– “Johannes Figuera, sartor ville Castilionis... Item dimitto retrotabulo capelle sancti Michaelis dicte ecclesie alios decem et octo denarios...” (21 febr. 1448) (AHG, Cast., vol. 658, not. J. Sabater).

1448, 9 d'abril. Àpoca del cobrament per la realització de dues figures pintades per Francesc Vergós, ciutadà de Barcelona, en el retaule de sant Miquel de Castelló d'Empúries destinat a la capella del mateix titular, a l'església parroquial de Santa Maria de Castelló d'Empúries.

AHG, Castelló. Vol. 667. Notaria de Pere Cellers.

Ffranciscus Vergos pictor civis Barchinone, gratis, etc., confiteor et recognosco vobis venerabili Iohanni Exerrat et Sebastiano Gener, absentibus, et discreto Petro Deulosso notario presenti, prepositis confratie sancti Michaelis ville Castilionis, quod mediante et interveniente honorabili domino Petro Destorrents, procuratore generali comitatus Impuriarum, et aliis, etc., dedistis et solvistis mihi et ego, etc., decem florenos auri de Aragonia ad quos graciosus composuimus tam pro illis duabus ymaginibus sive figuris per me pictis in dicto retrotabulo quam pro omnibus questionibus quas ego contra vos et dictam confratiam possem facere quibusvis rationibus, etc. Renunciando, etc. nedum de dictis decem florenis facio apocham sexdecim de omnibus gestionibus, etc. Facio finem, etc. largo, etc. Iurans, etc.

Actum Castilione, VIII aprilis anno predicto (1448).

Textes: Berengarius Ramera et Iacobus Iohannes de Stagneolo.

1448, 3 de setembre. Àpoca de la quantitat que els pintors Joan Antigó i Honorat Borrassà, ciutadans de Girona, per mitjà del seu procurador Antoni Banyoles, mestre de cases, cobren per haver acabat el retaule encarregat per la confraria de sant Miquel de la vila de Castelló d'Empúries, d'acord amb l'estipulat en els capítols del contracte. En aquest document es fa esment d'uns guardapols inadequats i que s'han de tornar a fer. Antoni Banyoles fa fiança del compliment del pacte.

AHG, Castelló. Vol. 637. Notaria de Joan Sabater.

Anthonius Banyoles, magister domorum ville Castilionis Impuriarum, procurator assertus et nomine procuratorio asserto Johannis Antigon et Honorati Borrassiani, pictorum civitatis Gerunde, de quorum rathabicione, nomine meo proprio, teneri promitto sub bonorum meorum omnium ubique obligacione. Gratis etc., nomine meo preasserto, confiteor et recognosco vobis venerabilibus et discreto Petro Cellers, notario, Bartholomeo Comitibus, draperio, presentibus, et Francisco Senierii, apothecario, licet absentibus, omnibus dicte ville Castilionis, anno presenti prepositis confratrie beati Michaelis jam dicte ville, quod dedistis et solvistis mihi, nomine preasserto recipienti et ego eodem nomine, a vobis habui et recepi numerando ad mean voluntatem octo libras novem solidos et duos denarios malgoenses, que et qui restabant ad solvendum dictis assertis principalibus meis ex illis viginti libris dicte monete que ipsis principalibus meis solvi debebant incontinenti cum retrotabulum dicte confratrie fuisset per ipsos perfectum juxta tenorem capitulorum inter ipsos assertos principales meos, ex una, et olim prepositos dicte confratrie, ex altera parte firmatorum cum instrumento inde, ut assero, confecto. Renunciatis, etc. de predictis octo libris novem solidis et duobus denariis malgoensibus, presentem vobis, dicto nomine et dicte confratrie, facio apocham de soluto et recepto sicut melius, etc. per presentem vero apocham nec per solutionem predictorum nolo nec intendo vobis dicto nomine vel confratrie aut suis fieri prejudicium seu derogatio tacite vel expresse questioni, petitioni seu demande, quam seu quas vos dicto nomine vel confratria jam dicta intenditis seu vult et intendit facere, movere seu intemptare adversus et contra dictos assertos principales meos et eorum bona racione delictorum dicti retrotabuli qui, ut asseritis, non fuerunt nec sunt perfecti nec ydonee facti. Et nichilominus amore dictorum principalium meorum, instituo me fideiussorem pro dictis assertis principalibus meis et principalem pactatorem et tenentorem vobis dicto nomine et dicte confratrie, si tamen dicti asserti principales mei per justitiam ad hec tenentur in dicta questione me, videlicet quod si per justitiam dicti asserti principales mei tenentur aliter operari et perficere dictos gordes polses dicti retrotabuli, quod ego eo casu ad id teneam, hoc est, quod eo casu teneam et promitto facere operari et perficere ac dare operam cum effectu quod dicti asserti principales mei bene et prout per justitiam teneantur, perabunt et perficiunt dictos gordes polses. Et si ob moram, etc. restituo damna, etc. Credatur, etc. Obligatio bona mea propria. Renuncio, etc., et legi quam prius, etc. Et juro ratum, etc.

Actum Castilione, III die septembris, anno predicto (1448).

Testes: Michael Vidal de Garrigas et Petrus Just ville Petrelata.

Llista de confreres pendents de pagament de quotes per a sufragar el cost del retaule de Sant Miquel.

Aquestes són les profferets⁽¹⁾ qui resten a pagar el retaule de mosser sant Miquel:

Primo	Guillem Dezpla	I lliura	II sous
Item	Johan Domanech, butiguer		V s.
It.	Anthoni Jachme		V s. VI diners
It.	Manuel Sauri		II s. V d.
It.	an Barthomeu Comta	I ll.	
It.	an Johan Pere Guillem		XIII s.
It.	N' Andreu Trasserra		V s. VI d.

⁽¹⁾ Profertes, en el text profferets.

It.	an Johan Horiol		VIII s. VII d.
It.	Anthoni Sauri		XIII s.
It.	Jachme Comta		XI s.
It.	Johan Holiver		XVI s. VI d.
It.	Sabastia Janer		III s. VIII d.
It.	an P. Domanech		II s. VI d.
It.	Pe Dezcamp		II s.
It.	an LoRens Nadal	II ll.	
It.	Pera Gener	III ll.	
It.	Nicholau Andreu	I ll.	II s.
It.	Johan Pinguart		VIII d.

Aquests son los qui son estats tatxats:

	Barthomeu Comalat		XI s.
It.	Pera Banyoles		V s.
It.	Johan Domanech Dezpuig	I ll.	XIII s.

1453, 9 de març. Compromís formalitzat per part del pintor Llorenç Madur, d'anar al convent dels dominics de Puigcerdà amb el seu mestre –al taller del qual actualment treballa– Bartomeu Bossom, de Castelló d'Empúries, i alguns operaris, per acabar definitivament el retaule començat per Francesc Vergós i ell mateix amb destinació a l'església de dit convent, i que havia quedat inacabat per la mort del mestre Vergós.

AHG, Castelló. Vol. 704. Not. Gabriel Nadal.

Ego Laurentius Madur, pictor, nunc commorans cum Bartholomeo Bosom pictore Castilionis, quia tres anni vel circa sunt elapsi quod ego et Franciscus Vergos pictor quondam ex una parte, et vos reverendus magister Raimundus Torrent in sacra pagina professor atque predicator conventualis monasterii Predicatorum de Puig Sarda ex parte altera, firmavimus certa capitula cum quibus nos dictus Laurentius et Franciscus tenebamur et tenemur depingere et facere quoddam retrotabulum in dicto monasterio iuxta formam dicatorum capitulorum serto precio, de quo precio ego et dictus Franciscus iam recepimus triginta florenos auri, quodque iam principiamus dictum retrotabulum et per decessum dicti Vergos non potuit perfici. Ideo gratis promitto vobis dicto reverendo magistro Raymundo, virtute subscripti iuramenti et sub pena XXV librarum malgorensium quas mihi impono, quod iam ditius potero, Deo dante, accedam ad dictum locum de Puig Sarda simul cum dicto Barthomeo Bosom magistro meo et cum aliis, et perficiam dictum retrotabulum iuxta formam dictorum capitulorum. Et quod interim non recedam a dicto servicio dicti Bartholomei Bosom. Obligans, etc. Iurans, etc. Renuntians minoris etatis, etc. Vos tamen videlicet ex pacto noviter convento, tenemini facere victus mihi et dicto Bosom et aliis mecum in dicto opere laborantibus, donec dictum retrotabulum fuerit perfectum, ultra precium in dictis capitulis quibus me reffero contentum. Ad hec ego dictus magister Raymundus promitto facere victus, etc. et ultra solvere residuum dicti precii dicti infra dicta capitula, etc. Obligo, etc. Renuntio, etc.

Testes: Petrus Andree, iuponerius, et Bartholomeus Bosom, pictor Castilionis.
Actum Castilione, die VIII Martii anno M° CCCC LIII° (1453).

1453, 19 de novembre. Reconeixement de debitori contret per la comunitat de frares del convent dels dominics de Puigcerdà, de la quantitat de 50 florins d'or, cedits per Joan Moreta, mercader de la mateixa vila, destinats al pagament dels pintors que han dut a terme el retaule –inacabat per la mort de Francesc Vergós–, construït a l'església de dit convent.

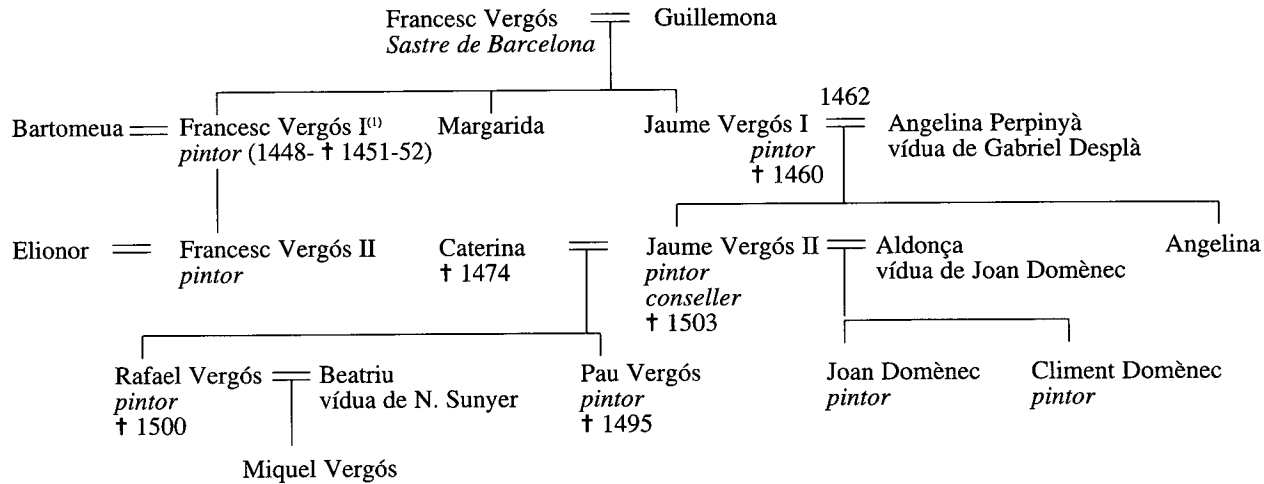
AHCP. Manual 1452-1454. Nots. Lluís Casellas - Ramon Mauri.

Frater Thomas Duran, prior, magister Petrus Torrent in sacra pagina professor, frater Petrus Guillelmi lector, frater Jacobus Ventarola, frater Anthonius Johannis et frater Anthonius Vich, omnes conventus fratrum predicatorum ville Podicertani commorati et congregati in capitulo dicti conventus ad sonum campane, prout moris est nos pro factis communibus dicti conventus commorati et congregati, gratis nomine dicti conventus confitemur nos debere vobis venerabili Johanni Moreta, mercatori dicte ville presenti, quinquaginta florenos auri quos nobis nomine predicto mutuasti pro illis solvendis pictoribus retrotabuli noviter facti in ecclesia dicti conventus, de quibus, etc., solvere in florenis auri vel regalibus Valencie hinc et per totam festivitatem Natalis Domini proxime instantem, sub pena tertii medietas vobis et altera illius curie seu curiis. Promitto restituere damna, etc. Pro quibus obligo bona.

Testes: discreti Petrus Torrent et Franciscus Casamitjana, pbri.

Die lune XVIIIII novembris M CCCC LIII (1453).

QUADRE GENEALÒGIC DELS VERGÓS (pintors)*



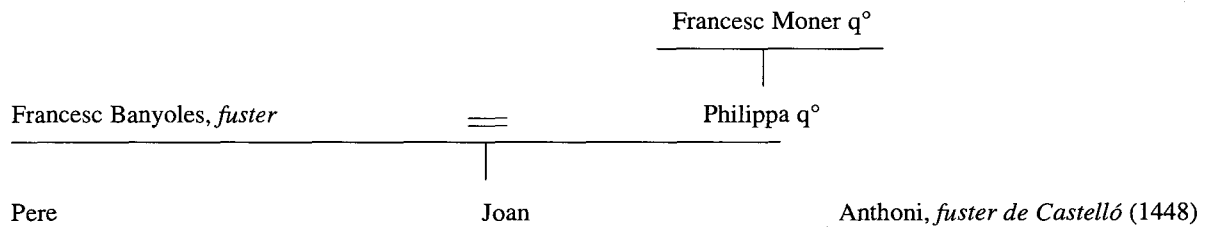
⁽¹⁾ Emancipat el 8 de juny de 1407 (AHPB llip. 5, lib. 17, not. Pere Granyana).

Morí entre el 1451-1452 (AHG, Cast. Vol. 704, not. Gabriel Nadal).

El 9 d'abril de 1448 intervingué en el retaule de sant Miquel de Castelló d'Empúries (AHG, Cast, vol. 667, not. Pere Cellers; i el 1450 o 1451 comença retaule del dominics de Puigcerdà, que per mort, deixà inacabat (AHG, cast. vol. 704, not. Gabriel Nadal).

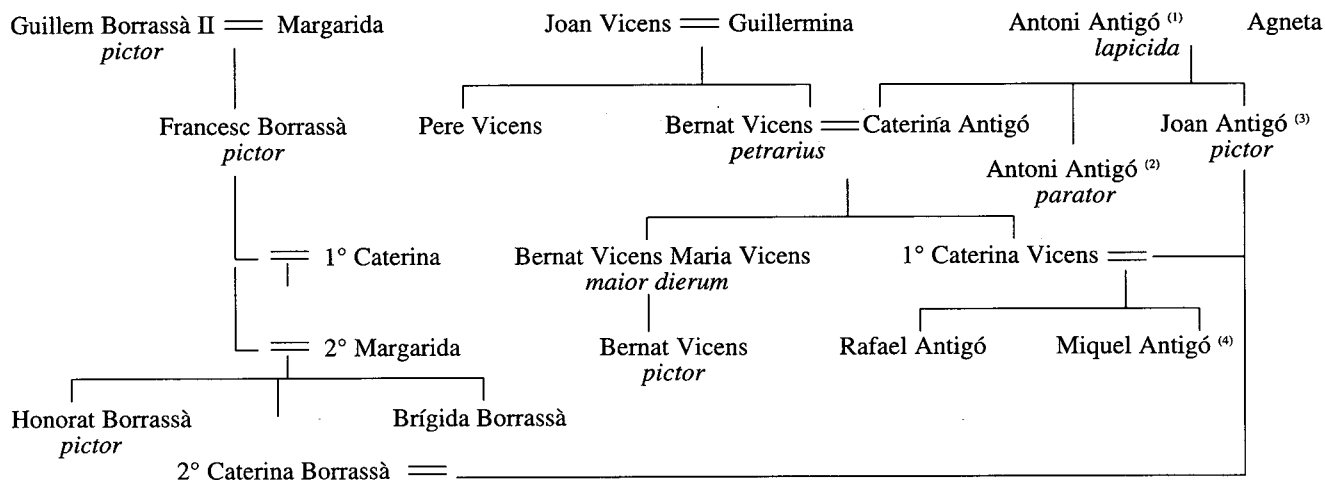
* Aquest quadre està basat en dades de l'AHPB, aportades per J. M. Madurell. *El pintor Lluís Borrassà. Su vida, su tiempo, sus seguidores y sus obras*, a "Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona", vol. VII, año 1949. A 203-206; A. Duran i Sampere, *Barcelona i la seva Història*, Curial, Barcelona, pg. 180-203; i Pujol, M. *El retaule de sant Miquel de Castelló d'Empúries. Descubierta la identitat dels seus autors* a "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", ps. 233-2259. AHG, Cast., vol. 667, not. P. Cellers i AHCP, Manual 1452-1454, not. Lluís Caselles - Ramon Mauri.

QUADRE GENEALÒGIC DELS BANYOLES (fusters de Castelló d'Empúries)*



* AHG, Cast., vol. 546, not. Pere Jacme.

QUADRE GENEALÒGIC DELS ANTIGÓ I BORRASSÀ*



1. 1415 primer document en què consta que habita a Castelló d'Empúries (AHG, Cast. vol. (13) (Pere Jaume).
1420 lapicida magister maior operis novi Ecclesie beate Marie Castilionis (AHG), Cast. vol. 2025 Claveria.
1430 dota la seva filla Caterina (d'ell i de la Sra. Agneta), desposada amb Bernat Vicens, de Sant Pere Pescador (AHG, Cast. vol. 607).
2. 1448 paraire de Castelló d'Empúries, fill i hereu universal d'Antoni Antigo, "lapicida" de Castelló (AHG, Cast. vol. 629).
1458 oncle de Miquel Antigo, pictor, filius Johannis Antigo $\frac{o}{q}$ pictoris Gerunde (AHG, Girona-8, Sig. 75, not. B. Escuder)
3. 1440 gendre de Margarida, 2° muller de Francesc Borrassà $\frac{o}{q}$, i cunyat d'Honorat Borrassà i de Brígida, muller de Pere Gilabert (escrivà Cúria reial (AHG, Girona-8, Sig. 75, not. B. Escuder) i AHG, Girona-4, Sig. 204, not Ferrer sa Sala)
4. 1458 cosí germà de Bernat Vicens, pintor de Girona, fill de Bernat Vicens, maior dierum (AHG, Girona-8, Sig. 75, not. B. Escuder)
1461 el seu avi matern, Bernat Vicens *petrarius Gerunde* li llega en el seu testament 50 sous per una "gramasia" (AHG, Girona-8, Sig. 75 not. B. Escuder)
1465 el seu avi matern, Bernat Vicens *petrarius Gerunde* li llega en codicil 27 lliures (AHG, Girona-8, Sig. 75, not. B. Escuder)

* Aquest quadre elaborat per l'autor, figura amb lleugeres modificacions a *El Retaule de sant Miquel de Castelló d'Empúries. Descoberta la identitat dels seus autors* a AIEG, 30 (1988-89), ps. 252.